

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΜΣ: «ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΙΔΙΚΗ ΑΓΩΓΗ, ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΓΕΙΑ»

ΘΕΜΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

«Οι αντιλήψεις των παιδιών για την οικονομική κρίση»

Επιμέλεια εργασίας: Ευαγγελία Αθ. Ακρίβου

Επιστημονική Εποπτεία Εργασίας:

κ. Μπονώτη Φωτεινή:

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

κ. Δερμιτζάκη Ειρήνη:

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

κ. Κλεφτάρας Γεώργιος:

Αναπληρωτής Καθηγητής στο Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Βόλος, 2014

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Περίληψη	5
Abstract.....	6
Εισαγωγή	8

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Κεφάλαιο 1: Θεωρητική ανασκόπηση του φαινομένου της οικονομικής κρίσης

1.1 Οικονομική κρίση: Ορισμός και ερμηνεία.....	11
1.2 Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην παιδική ευημερία.....	14
1.3 Ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις.....	16
1.4 Επιπτώσεις στη συμπεριφορά.....	18
1.5 Επιπτώσεις στη σχολική ζωή.....	20
1.6 Επιπτώσεις στην οικογενειακή ζωή.....	24
1.6.1 Στρατηγικές αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης από τα νοικοκυριά..	24
1.6.2 Ο αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης στην ψυχολογική λειτουργία των γονέων και στη φροντίδα των παιδιών.....	25
1.7 Επιπτώσεις στην υγεία και την ανάπτυξη.....	27
1.7.1 Υποσιτισμός	27
1.7.2 Αύξηση ασθενειών και θανάτων.....	28
1.8 Κοινωνικές επιπτώσεις.....	31
1.8.1 Ψυχική και σωματική υγεία.....	31
1.8.2 Πολιτική αστάθεια.....	33
1.8.3 Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός.....	34
1.9 Πολιτικές για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης.....	35
1.10 Μελέτη των αντιλήψεων των παιδιών για την οικονομική κρίση.....	37

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Κεφάλαιο 2: Μεθοδολογία της έρευνας

2.1 Προβληματική και σημασία της έρευνας.....	39
2.2 Σκοπός της έρευνας.....	40

2.3	Ερευνητικά ερωτήματα.....	40
2.4	Μεθοδολογικά Εργαλεία.....	41
	2.4.1 Ερωτηματολόγιο.....	42
	2.4.2 Συνέντευξη.....	42
	2.4.3 Παιδικό σχέδιο.....	43
2.5	Ερευνητική στρατηγική.....	44
2.6	Δείγμα.....	45
2.7	Πιλοτική έρευνα.....	45
2.8	Ποσοτική έρευνα.....	47
	2.8.1 Διάρθρωση του Ερωτηματολογίου.....	47
	2.8.2 Δομή.....	48
	2.8.3 Διαδικασία χορήγησης.....	51
2.9	Ποιοτική έρευνα.....	51
	2.9.1 Δείγμα.....	51
	2.9.2 Διαδικασία των συνεντεύξεων.....	52
	2.9.3 Οδηγός συνέντευξης.....	53
	2.9.4 Ανάλυση περιεχομένου του υλικού των συνεντεύξεων.....	54
	2.9.5 Ανάλυση περιεχομένου των παιδικών σχεδίων.....	55

Κεφάλαιο 3: Αποτελέσματα

3.	Αποτελέσματα ερωτηματολογίου.....	56
3.1	Αποτελέσματα ανοικτής ερώτησης ορισμού της οικονομικής κρίσης.....	57
3.2	Αποτελέσματα ανοικτής ερώτησης λέξεων που αναφέρονται μαζί με την οικονομική κρίση.....	60
3.3	Αποτελέσματα ερωτηματολογίου.....	67
4.	Αποτελέσματα των παιδικών σχεδίων.....	72
5.	Αποτελέσματα συνεντεύξεων.....	75
5.1	Σκέψεις για την οικονομική κρίση.....	75
	5.1.1 Συνθήκες εργασίας.....	76
	5.1.2 Οικονομική δυσχέρεια.....	76
	5.1.3 Μετανάστευση.....	77
	5.1.4 Συναισθήματα.....	77

5.1.5 Παραβατικότητα.....	77
6.1 Συναισθήματα των μαθητών για την οικονομική κρίση.....	78
6.1.1 Λύπη.....	78
6.1.2 Άγχος.....	79
6.1.3 Φόβος.....	79
6.1.4 Θυμός.....	79
6.1.5 Απουσία συναισθήματος και προβληματισμός.....	80
7.1 Αλλαγές στη ζωή των μαθητών.....	80
8.1 Επίδραση της οικονομικής κρίσης στους ανθρώπους.....	82
8.1.1 Εργασία.....	83
8.1.2 Οικονομική κατάσταση.....	83
8.1.3 Βιοτικές ανάγκες.....	83
8.1.4 Μετανάστευση.....	83
8.1.5 Αυτοκτονία.....	84
8.1.6 Ψυχολογική κατάσταση.....	84
9.1 Προσδοκίες για το μέλλον.....	85
9.1.1 Αισιόδοξες.....	85
9.1.2 Απαισιόδοξες.....	85
Κεφάλαιο 4: Συζήτηση	
4.1 Νοηματοδότηση της οικονομικής κρίσης.....	87
4.2 Συνέπειες της οικονομικής κρίσης.....	89
4.3 Συμβολή της τριγωνοποίησης στη διεξαγωγή της έρευνας.....	93
4.4 Περιορισμοί της έρευνας.....	94
4.5 Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες.....	95
4.6 Συνεισφορά της έρευνας.....	96
Βιβλιογραφία.....	97
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	108

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνήσει τις αντιλήψεις των παιδιών σχετικά με το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης. Το δείγμα αποτέλεσαν 160 μαθητές της Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης Δημοτικών Σχολείων της πόλης των Τρικάλων. Οι μαθητές αρχικά απάντησαν σ' ένα ερωτηματολόγιο που εξέταζε τις αντιλήψεις τους για την οικονομική κρίση. Ειδικότερα, κλήθηκαν να ορίσουν και να ερμηνεύσουν την οικονομική κρίση μέσα από δύο ανοικτές ερωτήσεις που δόθηκαν. Έπειτα, τους ζητήθηκε να απαντήσουν σε 45 ερωτήσεις τύπου Likert, οι οποίες εξέταζαν τις αντιλήψεις που αφορούν στην οικονομική κρίση και εστιάζονται στις συνέπειες που η κρίση έχει στην ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη, τη συμπεριφορά, τη σχολική ζωή, τις οικογενειακές σχέσεις, καθώς και την κοινωνία. Στη συνέχεια, ο κάθε μαθητής σχεδίασε μια ζωγραφιά μέσα από την οποία ανέδειξε σχεδιαστικά ό,τι του έρχεται στο μυαλό όταν ακούει τις λέξεις «οικονομική κρίση». Η έρευνα ολοκληρώθηκε με τη διεξαγωγή συνεντεύξεων σε δείγμα 10 μαθητών που σαν στόχο είχαν τη βαθύτερη κατανόηση του προς διερεύνηση θέματος. Με τον τρόπο αυτό τα παιδιά επικοινωνήσαν τις απόψεις τους για την οικονομική κρίση, τα συναισθήματα που τους προκάλεσε και τις αλλαγές που η οικονομική κρίση επέφερε στη ζωή τους. Από τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου προέκυψε ότι τα παιδιά έχουν συνδέσει την οικονομική κρίση πρωτίστως με τις οικονομικές επιπτώσεις και δευτερευόντως με θέματα που αφορούν στις κοινωνικές επιπτώσεις, την πολιτική ζωή και την ψυχολογική κατάσταση των Ελλήνων. Αντίστοιχα, η ανάλυση των σχεδίων ανέδειξε ότι οι αντιλήψεις τους εστιάζονται κυρίως στις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις, την πολιτική ζωή και την ψυχολογική κατάσταση. Στις συνεντεύξεις οι μαθητές επικοινωνήσαν τις σκέψεις τους, καθώς και τα συναισθήματά τους τα οποία είναι δηλωτικά μίας έντονης ψυχολογικής φόρτισης. Τέλος, αναδείχθηκε ότι στα παιδιά έχει δημιουργηθεί η πεποίθηση ότι οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης επιδρούν βλαπτικά σε πολλούς τομείς της ζωής και αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα άτομα να έρχονται αντιμέτωπα όχι με μία, αλλά με πολλαπλές κρίσεις.

ABSTRACT

The aim of this study was to investigate children's perceptions about the phenomenon of financial crisis. The sample consisted of 160 school aged students attending the fifth and sixth grade in schools in the city of Trikala. Students initially completed a questionnaire examining their views on the financial crisis. In particular, children were asked to define and interpret the economic crisis through two open questions given. Then, they were asked to answer 45 questions Liker type, which examined their perceptions regarding the economic crisis and its impact on their psychosocial development, behaviour, school life, family relationships and society. Then each student was asked to draw a picture representing whatever comes to his/her mind when she/he hears the words "economic crisis". The study was completed by conducting interviews in a sample of 10 students, aiming a deeper understanding of the topic under investigation. Through interviews children were asked to communicate their views about economic crisis, their associated feelings and the changes observed in their lives. Analysis of children's response to the questionnaire showed that they have linked economic crisis primarily with the economic impact and secondarily with issues relating to social impacts, political life and the psychological state of Greek people. Similarly, drawings' analysis revealed their perceptions on the economic crisis are related to social and economic impact, politics and psychological condition. In the interviews, students contacted their thoughts and their emotions which disclose an intense psychological load. Finally, it emerged that children hold the belief that the consequences of the economic crisis adversely affect many areas of their life and as a result people have to deal with multiple crises and not just one.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα καταρχήν να ευχαριστήσω όλους εκείνους που συνέβαλαν με οποιονδήποτε τρόπο στην επιτυχή εκπόνηση αυτής της διπλωματικής εργασίας. Πρώτα απ' όλα, θέλω να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα της διπλωματικής εργασίας μου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια κ. Φωτεινή Μπονώτη, για την πολύτιμη βοήθεια, την καθοδήγησή της και τη διαρκή υποστήριξη κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου. Επίσης, είμαι ευγνώμων στα υπόλοιπα μέλη της εξεταστικής επιτροπής της διπλωματικής εργασίας μου, Αναπληρωτές Καθηγητές κκ. Ειρήνη Δερμιτζάκη για τη σημαντική συμβολή της στο ερευνητικό μέρος της εργασίας και Γεώργιο Κλεφτάρα για την προσεκτική ανάγνωση της εργασίας μου και για τις πολύτιμες υποδείξεις τους. Ταυτόχρονα, οφείλω ευχαριστίες στα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα, δέχτηκαν να μου αφιερώσουν χρόνο και να μοιραστούν μαζί μου τις προσωπικές τους απόψεις και βιώματα, καθώς και τις συναισθηματικές εμπειρίες τους για την οικονομική κρίση. Τέλος, είμαι ευγνώμων στην οικογένειά μου για την ολόψυχη αγάπη και υποστήριξή τους όλα αυτά τα χρόνια. Αφιερώνω αυτή την εργασία στη μητέρα μου και στον πατέρα μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η οικονομική κρίση που ξεκίνησε από τις Η.Π.Α. εξελίχθηκε σε μία παγκόσμια οικονομική κρίση πλήττοντας μία σειρά αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών της Λατινικής Αμερικής, της Καραϊβικής, της Ευρώπης και της Κεντρικής Ασίας (IEG, 2010). Οι πολίτες των παραπάνω χωρών βρέθηκαν αντιμέτωποι με τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης σε διάφορους τομείς της ζωής τους. Οι Έλληνες ανήκουν σε εκείνους που βιώνουν ακόμη και σήμερα, 4 χρόνια μετά, τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης σε τομείς όπως η οικονομία, η εργασία, η υγεία κ.ά.

Τα παιδιά, το ευαίσθητο αυτό τμήμα του πληθυσμού, δεν θα μπορούσαν να μείνουν ανεπηρέαστα από τον αρνητικό αντίκτυπο της οικονομικής κρίσης, δεδομένου ότι οι κραδασμοί της, τα επηρεάζουν ποικιλοτρόπως. Είναι γενικά παραδεκτό σε ό,τι αφορά στα παιδιά, ότι οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης δεν αφορούν μόνο στην υπάρχουσα γενιά, αλλά μεταβιβάζονται και στις επόμενες γενιές και μέσω της μακράς διάρκειας των συνεπειών (Dercon, 2008. Hossain & McGregor, 2011. Mendoza, 2009. Parks, et al., 2009. Richardson, 2010).

Η παρούσα ερευνητική εργασία επιχειρεί να διερευνήσει τις αντιλήψεις των μαθητών για το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης. Πραγματεύεται ένα θέμα που βρίσκεται στο προσκήνιο της ελληνικής και της παγκόσμιας προσοχής. Το ενδιαφέρον της έγκειται στο γεγονός ότι ενώ έχουν γίνει κάποιες έρευνες που μελετούν τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά (Cameron, 2001. Delpeuch, et al. 2000. Dornan, 2010. Duryea & Morales, 2011. Eurochild, 2011. Harper, 2009. Harper & Jones, 2011. Harper, Jones, McKay & Espey, 2009. Harper, Jones, Perezniето & McKay, 2011. Hossain & McGregor, 2011. Kane, 2009. Kawewe & Dibie, 2000. Mendoza, 2009. Mok, Lawler & Hinsz, 2009. Patel, 2009. Paxson & Schady, 2005. Richardson, 2010. Sigurdson, Berger & Heymann, 2011. Stillman & Thomas, 2008. Suryahadi, Priyambada & Sumarto, 2005. Unicef, 2009a. Unicef, 2009b. Unicef, 2009c), ωστόσο είναι ελάχιστες οι έρευνες που μελετούν τις αντιλήψεις των ίδιων των παιδιών για το συγκεκριμένο φαινόμενο (Christopoulou, 2013. Ντολιοπούλου, 2013).

Σύμφωνα με τους Wadsworth, Ravin, Reinhard, Wolf, Santiago και Einhorn (2008), η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η φτώχεια —και η οικονομική κρίση, θα προσθέταμε— γεννά διάφορους κινδύνους για τα παιδιά και τους εφήβους, είναι

απαραίτητη για την ανάπτυξη αποτελεσματικής πολιτικής αντιμετώπισης, καθώς και για την εφαρμογή επιτυχημένων προγραμμάτων παρέμβασης.

Με βάση τα όσα προαναφέρθηκαν κρίνεται αναγκαίο να κατανοηθούν οι αντιλήψεις των παιδιών, καθώς η επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης, ιδιαίτερα τον τελευταίο χρόνο, βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την ποιότητα ζωής τους και την ευημερία τους. Κατανοώντας τον τρόπο με τον οποίο οι μαθητές βιώνουν και αντιλαμβάνονται το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης, συμβάλλουμε στην αντιμετώπιση και την προστασία τους από τις αρνητικές συνέπειές της.

Σκοπός της έρευνας είναι να εντοπίσει, να αναλύσει και να ερευνήσει τις αντιλήψεις των μαθητών της Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης των Δημοτικών Σχολείων της πόλης των Τρικάλων για την οικονομική κρίση.

Στο πρώτο μέρος της παρούσης εργασίας παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο, παρατίθεται ο ορισμός της οικονομικής κρίσης και επιχειρείται η αποσαφήνιση της συγκεκριμένης έννοιας. Περαιτέρω ακολουθεί η βιβλιογραφική ανασκόπηση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στους διάφορους τομείς της ζωής των παιδιών. Ειδικότερα παρουσιάζονται οι επιπτώσεις της κρίσης στην παιδική ευημερία, οι ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις, οι επιπτώσεις στη συμπεριφορά, στη σχολική ζωή, στην οικογένεια, στην υγεία και την ανάπτυξη των παιδιών. Στη συνέχεια διερευνώνται οι κοινωνικές επιπτώσεις καθώς και οι πολιτικές αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης. Τέλος, πραγματοποιείται η ανάλυση των σχετικών με το θέμα ερευνών, ανάλυση με την οποία ολοκληρώνεται το συγκεκριμένο τμήμα της εργασίας.

Στο δεύτερο μέρος, το οποίο αποτελεί το ερευνητικό τμήμα, παρουσιάζεται η μέθοδος της έρευνας. Αρχικά, περιγράφονται η προβληματική και η σημασία της, ο σκοπός και τα ερευνητικά ερωτήματα. Κατόπιν, αναλύονται τα μεθοδολογικά εργαλεία και αναφέρεται πώς το ερωτηματολόγιο, το παιδικό σχέδιο και η συνέντευξη μπορούν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά και να συμβάλλουν ποικιλοτρόπως στην διερεύνηση του προς εξέταση θέματος. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την παρουσίαση της ερευνητικής στρατηγικής, του δείγματος και της πιλοτικής έρευνας.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η ποσοτική έρευνα και πιο συγκεκριμένα η διάρθρωση και η δομή του ερωτηματολογίου και η διαδικασία χορήγησής του. Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρείται η ανάλυση της ποιοτικής έρευνας μέσω της περιγραφής του δείγματος, της διαδικασίας των συνεντεύξεων, του οδηγού της συνέντευξης και της ανάλυσης του περιεχομένου των συνεντεύξεων και του παιδικού σχεδίου. Στο

πέμπτο κεφάλαιο αναπτύσσονται τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου, των παιδικών σχεδίων και της συνέντευξης, ως προς τις αντιλήψεις των παιδιών για την οικονομική κρίση. Στο έκτο και καταληκτικό κεφάλαιο της εργασίας γίνεται συζήτηση των αποτελεσμάτων για την περαιτέρω κατανόηση του θέματος. Στην τελευταία ενότητα του κεφαλαίου αυτού, διατυπώνονται οι περιορισμοί και η συνεισφορά της έρευνας καθώς και τα νέα ερωτήματα που προέκυψαν από την παρούσα έρευνα και προτείνονται τρόποι για τη μελλοντική διερεύνησή τους.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

1.1 Οικονομική κρίση: Ορισμός και ερμηνεία

Τα τελευταία χρόνια γίνεται, σχεδόν σε καθημερινή βάση, λόγος για την οικονομική κρίση τόσο σε τοπικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Η κοινή γνώμη κατακλύζεται συνεχώς από διάφορες πληροφορίες που σχετίζονται με αυτό το φαινόμενο.

Από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας αναδεικνύεται ότι αρκετοί είναι εκείνοι που επιχειρήσαν να ορίσουν την έννοια της οικονομικής κρίσης, όπως:

«Μια κατάσταση κατά την οποία η αξία των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων ή των περιουσιακών στοιχείων πέφτει ραγδαία. Μία οικονομική κρίση συνδέεται συχνά με πανικό ή με εισροή στις τράπεζες, στις οποίες οι επενδυτές εκποιούν τα περιουσιακά τους στοιχεία ή κάνουν ανάληψη χρημάτων από λογαριασμούς ταμιευτηρίου, επειδή πιστεύουν ότι η αξία αυτών των περιουσιακών στοιχείων θα μειωθεί εάν παραμείνουν σε χρηματοπιστωτικό ίδρυμα» (<http://www.investopedia.com/terms/f/financial-crisis.asp>).

Ο Mishkin (1991, σελ. 7) στο άρθρο του με τίτλο «Anatomy of a Financial Crisis» αποδίδει στην οικονομική κρίση τον εξής ορισμό: «Μία οικονομική κρίση είναι μια αναστάτωση στις χρηματοπιστωτικές αγορές, στην οποία οι δυσμενείς επιλογές και τα ηθικά προβλήματα ρίσκου γίνονται πολύ χειρότερα, έτσι ώστε οι χρηματοπιστωτικές αγορές δεν είναι σε θέση να διοχετεύσουν αποτελεσματικά τα κεφάλαια σε εκείνους που έχουν τις πιο παραγωγικές επενδυτικές ευκαιρίες. Ως αποτέλεσμα, μία οικονομική κρίση μπορεί να οδηγήσει την οικονομία μακριά από μία ισορροπία με υψηλή απόδοση, στην οποία οι χρηματοπιστωτικές αγορές έχουν καλές επιδόσεις, σε μία οικονομία που η απόδοση μειώνεται απότομα».

Ο Βαρουφάκης (2011) αναφέρει ότι η οικονομική κρίση είναι η «περίοδος όπου συμβιώνουν (για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο από τουλάχιστον έξι μήνες) δύο πλεονάσματα: ένα πλεόνασμα μισθωτής εργασίας (που δεν θέλει κανείς να μισθώσει) και

ένα πλεόνασμα κεφαλαίων (δηλαδή αποταμιεύσεων που δεν βρίσκουν επικερδή τοποθέτηση)» (σελ. 76).

Η έναρξη των οικονομικών κρίσεων δεν τοποθετείται στον 20^ο αιώνα, όπως πολλοί νομίζουν, αλλά στον 19^ο αιώνα. Κρίσεις με παρόμοιες επιπτώσεις με αυτές που βιώνουμε σήμερα κάνουν την εμφάνισή τους, στη ζωή των χωρών, σε τακτά χρονικά διαστήματα κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Μία από τις πιο σημαντικές, αν όχι η σημαντικότερη της ιστορίας, ήταν η κρίση του 1929 στις Η.Π.Α. (Βαρουφάκης, 2011). «Η μεγάλη κρίση του 1929 είναι το κυριότερο σημείο αναφοράς για την κατανόηση τόσο των προηγούμενων όσο και της τελευταίας κρίσης του καπιταλιστικού συστήματος» (Σιδηρόπουλος, 2008).

Η σημερινή κρίση ξεκινώντας από τις Η.Π.Α. επεκτάθηκε και μετατράπηκε σε μία παγκόσμια οικονομική κρίση που έπληξε τόσο τις ανεπτυγμένες όσο και τις αναπτυσσόμενες χώρες, με ποικίλους βαθμούς έντασης. Οι περιοχές που υπέστησαν το πιο μεγάλο πλήγμα είναι η Λατινική Αμερική, η Καραϊβική, η Ευρώπη και η Κεντρική Ασία (IEG, 2010).

Σύμφωνα με τον Βαρουφάκη (2011) η κρίση του 2008 δεν είναι εφήμερη. Δεν μοιάζει σε κάτι με την κρίση του 1973, του 1979, του 1981, του 1987, του 1991 ή του 2001. Σε αντίθεση με εκείνες τις κρίσεις, η κρίση του 2008 την οποία παρομοιάζει με την ατομική έκρηξη πάνω από τη Χιροσίμα, «θα αφήσει ανεξίτηλο το σημάδι της στην ανθρώπινη ιστορία, όπως έκανε το 1848 ή το 1929, δίνοντας έναυσμα για μια νέα εποχή, την οποία είναι αδύνατον να διακρίνουμε μέσα από το σύννεφο σκόνης που δημιουργήσε γύρω μας» (Βαρουφάκης, 2011, σελ. 86).

Οι κυβερνήσεις στην προσπάθειά τους να αντιπαλέψουν το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης και ό,τι αυτό συνεπάγεται για την οικονομία του κράτους, αλλά και την παγκόσμια οικονομία, καταφεύγουν στην ανάπτυξη δημοσιονομικής πολιτικής. Οικονομίες όπως των Η.Π.Α., της Ε.Ε., της Ιαπωνίας, του Ηνωμένου Βασιλείου ακόμη και της Κίνας, ανέλαβαν δημοσιονομικά πακέτα ύψους τρισεκατομμυρίων δολαρίων (Πέτσας, 2009).

Άλλη μία επιλογή για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης, είναι σύμφωνα με την Unicef και άλλους Μ.Κ.Ο., οι περικοπές των κοινωνικών δαπανών, οι οποίες αποτελούν μέρος της δημοσιονομικής λιτότητας (Espey & Garde, 2010. Eurochild, 2011. Mendoza, 2009. Μπαλούρδος & Σπυροπούλου, 2012. Ortiz, Chai, Cummins & Vergara, 2010). Με βάση τα στοιχεία από το Δ.Ν.Τ. για το 2010-2011, οι 56 από τις

126 αναπτυσσόμενες χώρες αναμενόταν να περικόψουν τις συνολικές κρατικές δαπάνες κατά μέσο όρο 2,5 % του Α.Ε.Π. (Ortiz, et al., 2010).

Η οικονομική κρίση δημιουργεί μια σειρά συνεπειών για τις οικογένειες, οι δίοδοι μετάδοσης των οποίων είναι: (α) Η εγχώρια οικονομία μέσω της παγκόσμιας. (β) Το νοικοκυριό μέσω της εγχώριας οικονομίας. (γ) Τα παιδιά μέσω της οικονομίας των νοικοκυριών. (δ) Και μέσω της μείωσης των επενδύσεων στα παιδιά με συνέπειες τόσο για τα νοικοκυριά όσο και για τη χώρα (Mendoza, 2009).

Γίνεται, επομένως, σαφές ότι η κρίση δεν επηρεάζει μόνο την παγκόσμια και την εγχώρια οικονομία. Ενδέχεται ακόμη να επηρεάσει τα φτωχά νοικοκυριά και τα παιδιά, αφενός μέσω του μειωμένου εισοδήματος (Mendoza, 2009), και της αύξησης της φτώχειας (Mendoza, 2009. Parks, Abbott, & Wilkinson, 2009), και αφετέρου μέσω της υιοθέτησης από τα νοικοκυριά στρατηγικών αντιμετώπισης που μπορεί να είναι επιβλαβείς για τα παιδιά (Mendoza, 2009), και ιδιαίτερα για τα κορίτσια (Mendoza, 2009. Unicef, 2009a) και τις γυναίκες (Fildis, 2011. Mendoza, 2009. Parks, et al., 2009. Unicef, 2009a). Τέλος, οι κραδασμοί της οικονομικής κρίσης μεταδίδονται από γενιά σε γενιά και μέσω της μακράς διάρκειας των συνεπειών (Dercon, 2008. Hossain & McGregor, 2011. Mendoza, 2009. Parks, et al., 2009. Richardson, 2010).

Η κρίση του 2008 έχει υποστηριχθεί ότι θα αποτελέσει το έναυσμα για μια νέα εποχή (Βαρουφάκης, 2011). Ποια θα είναι η νέα αυτή εποχή, ποιο θα είναι το μέλλον των χωρών που επλήγησαν από την οικονομική κρίση, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο με τον οποίο θα παρέχουμε στους νέους την απαιτούμενη προστασία από τον αρνητικό αντίκτυπο της οικονομικής κρίσης (Barrientos & Nipo-Zarazía, 2011. Dornan, 2010. Mendoza, 2009). Συνοψίζοντας τα παραπάνω, θα μπορούσε κανείς να οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι είναι επιτακτική ανάγκη να επενδύσουμε στα παιδιά και τους νέους, πόσο μάλλον να αυξήσουμε τις επενδύσεις αυτές σε περιόδους οικονομικής αστάθειας και κρίσεων (Parks, et al., 2009. Richardson, 2010). Για να προσφερθεί όμως η κατάλληλη βοήθεια στα παιδιά είναι σκόπιμο να διερευνηθεί ο αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης στους διάφορους τομείς της ζωής τους, όπως είναι ο τομέας της παιδικής ευημερίας που ακολουθεί.

1.2 Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην παιδική ευημερία

Ο Πρύτανης του Lee Kuan Yew School, Kishore Mahbubani δήλωσε: «Η ευημερία των παιδιών μας είναι ο καλύτερος δείκτης για το τι είδους μέλλον πρόκειται να έχουμε» (Unicef, 2009c). Σύμφωνα με το Well-being in Developing Countries Research Group (McGregor, 2007 στο Hossain & McGregor, 2011), υπάρχουν τρεις διαστάσεις της ευημερίας: (α) Η υλική, η οποία συμπεριλαμβάνει, για παράδειγμα, το αντικειμενικά μετρήσιμο εισόδημα, την υγεία και τα εκπαιδευτικά επιτεύγματα. (β) Η υποκειμενική, η οποία αναφέρεται στην ποιότητα ζωής και στο επίπεδο ευτυχίας. (γ) Και η σχεσιακή, η οποία αφορά στις δυνατότητες, την ποιότητα και την ποσότητα των σχέσεων.

Οι επιπτώσεις της κρίσης στην υποκειμενική διάσταση της ευημερίας των παιδιών μπορεί να προκύψουν με δύο τρόπους. Είτε μέσω των άμεσων επιπτώσεων στις αντιλήψεις των παιδιών για την ποιότητα της ζωής και τις προσδοκίες, είτε έμμεσα, μέσω των συνεπειών στους ενήλικες που είναι υπεύθυνοι για την ανατροφή τους (Hossain & McGregor, 2011).

Όσον αφορά στη σχεσιακή διάσταση, τα παιδιά μπορούν να επηρεαστούν τόσο από τη μειωμένη προσοχή των γονέων η οποία είναι στραμμένη σε άλλες ενέργειες, όσο και από την άνοδο του οικογενειακού στρες. Τα αυξημένα επίπεδα του στρες ενδεχομένως να οδηγήσουν ακόμη και στη διάλυση της οικογένειας, με αρνητικές συνέπειες στη σχεσιακή διάσταση της ευημερίας των παιδιών και στη φροντίδα τους (Hossain & McGregor, 2011).

Η έρευνα των Hossain και McGregor (2011) ανέδειξε την αλληλεπίδραση της σχεσιακής με την υποκειμενική διάσταση της ευημερίας. Έφερε στο φως τις αγωνίες και το άγχος των ίδιων των παιδιών σχετικά με την οικονομική κρίση, αλλά και τους φόβους τους για το ενδεχόμενο να σταματήσουν από το σχολείο.

Σημαντικά συμπεράσματα για την οικονομική δυσπραγία στην οικογένεια και στην ψυχολογική ευημερία των παιδιών κατά την ενηλικίωση προέκυψαν επίσης από την έρευνα των Sobolewski και Amato (2005). Οι συγκεκριμένοι ερευνητές ανέδειξαν ότι: (α) Το οικονομικό στρες σχετίζεται θετικά με την οικογενειακή διχόνοια. (β) Η οικογενειακή διχόνοια σχετίζεται αρνητικά με τη σχέση ποιότητας ανάμεσα στον γονέα και το παιδί. (γ) Η οικογενειακή διχόνοια σχετίζεται αρνητικά με την ψυχολο-

γική ευημερία των απογόνων. (δ) Και η σχέση ποιότητας γονέα-παιδιού σχετίζεται θετικά με την ψυχολογική ευημερία των απογόνων.

Σύμφωνα με την ίδια μελέτη (Sobolewski & Amato, 2005), οι αντικειμενικές οικονομικές συνθήκες δεν φαίνεται να συσχετίζονται άμεσα με την ευημερία των παιδιών. Ωστόσο, ένα χαμηλό οικονομικό επίπεδο αυξάνει τις πιθανότητες να προκληθούν αιτιώδεις διαδικασίες με προβληματικές συνέπειες για τα παιδιά. Εξάλλου, η διάρκεια της έκθεσης, με βάση την οικονομική πίεση, σχετίζεται αρνητικά με την ψυχολογική ευημερία των παιδιών (Sobolewski & Amato, 2005).

Η έρευνα διαπίστωσε επίσης ότι το μορφωτικό επίπεδο και το εισόδημα σχετίζονται θετικά με την ψυχολογική ευεξία. Προφανώς, καλά εκπαιδευμένα άτομα τείνουν να έχουν εκείνες τις δεξιότητες, ικανότητες και πόρους που προωθούν την αίσθηση της ευημερίας σε σύγκριση με τα λιγότερα μορφωμένα άτομα (Sobolewski & Amato, 2005).

Οι έφηβοι σύμβουλοι του Συνηγόρου του Παιδιού (2011-2012) στην Ελλάδα πραγματοποίησαν μία έρευνα για τις συνέπειες της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης στη ζωή των μαθητών. Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 1.211 μαθητές και μαθήτριες (396 Γυμνασίου και 815 Λυκείου) από 22 σχολεία πολλών περιοχών της Ελλάδας. Τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης έρευνας καταδεικνύουν τις επιπτώσεις της κρίσης στην παιδική ευημερία. Η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει την προσωπική και οικογενειακή ζωή των παιδιών (σχέσεις, εντάσεις κ.λπ.) κατά 37% πολύ και 44% λίγο. Υψηλά είναι επίσης και τα ποσοστά των αρνητικών αλλαγών στη ζωή των μαθητών. Έτσι, το 59% απάντησε ότι υπήρξαν αρνητικές αλλαγές στο χαρτζιλίκι, το 33% στις ξένες γλώσσες, τα αθλήματα και τα φροντιστήρια και το 40% στις εξωσχολικές δραστηριότητες. Η οικονομική κρίση φαίνεται να έχει επηρεάσει και την εργασιακή κατάσταση των γονέων κατά 82% (έναντι 18%) εκ των οποίων το 50% αφορά σημαντική μείωση των εσόδων. Συμπερασματικά, οι μαθητές πιστεύουν ότι η κρίση έχει σοβαρές συνέπειες στη ζωή τους: 89% στην οικογένεια, 82% στο σχολείο και 92% στην υπόλοιπη κοινωνία.

Ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά θα εκλάβουν την οικονομική κρίση θα συμβάλει στην ανάδειξη θετικών χαρακτηριστικών της προσωπικότητάς τους και στο να εξελιχθούν σε ενεργοί και υπεύθυνοι πολίτες. Η παιδική ευημερία, επομένως, πρέπει να αποτελέσει τον κινητήριο μοχλό που θα θέσει σε εφαρμογή τις εθνικές πολιτικές,

ώστε να αποφευχθεί το ενδεχόμενο της δημιουργίας μιας «χαμένης γενιάς» (Eurochild, 2011).

1.3 Ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι μεταβολές της κοινωνικό-οικονομικής κατάστασης, αναγνωρίζονται ως παράγοντες κινδύνου -ανάμεσα σε άλλους- «που οδηγούν το παιδί είτε σε μια τραυματική κατάσταση λόγω της φύσης των ερεθισμάτων που δέχεται, είτε απώλειας του διευκολυντικού-υποστηρικτικού ρόλου του οικογενειακού πλαισίου» (Αναγνωστόπουλος & Σουμάκη, 2012, σελ. 13).

Η ανασκόπηση ερευνών για τις μαύρες οικογένειες από τον McLoyd (1990) αποκαλύπτει ότι η οικονομική δυσπραγία επηρεάζει την ψυχολογική λειτουργία των γονέων καθώς και τη συμπεριφορά τους (Bolger, Patterson, Thompson & Kupersmidt, 1995. Elder, Van Nguyen & Caspi 1985. McLoyd, 1990. Φατούρου, 2010) και έχει αρνητικό αντίκτυπο στην κοινωνικό-συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών (Bolger et al., 1995. Elder et al., 1985. McLoyd, 1990). Οι γονείς που αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες είναι περισσότερο καταθλιπτικοί, ευερέθιστοι, εκρηκτικοί και είναι πιθανότερο να βιώσουν οικογενειακή σύγκρουση, σε σύγκριση με εκείνους που δεν αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα. Οι αγχωμένοι γονείς, μεταφέρουν ακούσια το άγχος τους στα παιδιά συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στο σχηματισμό ενός φαύλου κύκλου. Συνεπώς, τα παιδιά που διαβιούν σε οικογένειες οι οποίες έρχονται αντιμέτωπες με δύσκολες καταστάσεις, ενδεχομένως να βιώνουν άγχος ή κατάθλιψη μαζί με άλλα ψυχιατρικά συμπτώματα (Fritz, 2009).

Οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης (Liker & Elder, 1983), το οικονομικό άγχος (Sobolewski και Amato, 2005) και το οικογενειακό στρες (Hossain & McGregor, 2011) διαταράσσουν τις σχέσεις των συζύγων και γενικότερα τις σχέσεις της οικογένειας με αποτέλεσμα να αυξάνεται η οικογενειακή διχόνοια (Fritz, 2009. Hossain & McGregor, 2011. Liker & Elder, 1983. Sobolewski & Amato, 2005). Οι παράγοντες αυτοί ενδεχομένως να οδηγήσουν στο διαζύγιο το οποίο, με τη σειρά του, έχει τις δικές του επιπτώσεις στην ευημερία των παιδιών (Sobolewski & Amato, 2005). Ζευγάρια τα οποία υπό άλλες συνθήκες θα οδηγούνταν στην επιλογή του διαζυγίου είναι πολύ πιθανόν να την απορρίπτουν, για οικονομικούς κυρίως λόγους. Παράλληλα, τα

παιδιά πολύ συχνά μπορεί να αποτελούν τους θεατές σ' ένα έργο με σκηνές γονεϊκής αποξένωσης και ενδοοικογενειακής βίας (Fritz, 2009).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση των ανέργων γονέων, τα προβλήματα των οποίων έχουν επιπτώσεις και στην οικογένεια τους. Η ψυχολογική δυσφορία επιδρά στον άνεργο δημιουργώντας ποικίλα συναισθήματα για την οικογένειά του, τα οποία πολύ πιθανό να εκφραστούν μέσα από προβληματικές ή δυσλειτουργικές συμπεριφορές (Φατούρου, 2010). Η ψυχολογική δυσφορία που είναι αποτέλεσμα των αρνητικών καταστάσεων αποτελεί τον κυριότερο παράγοντα που επηρεάζει τη σχέση ανάμεσα στην οικονομική δυσχέρεια και τη γονική συμπεριφορά (Bolger et al., 1995. Elder et al., 1985. McLoyd, 1990. Φατούρου, 2010. Fritz, 2009).

Τα παιδιά οικογενειών που αντιμετωπίζουν οικονομικές κακουχίες είναι πιθανότερο να εμφανίσουν δυσκολίες στις σχέσεις τους με τους συνομηλίκους, προβλήματα στο σχολείο και χαμηλή αυτοεκτίμηση, συγκριτικά με εκείνα που δεν αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα. Η σύνδεση της οικονομικής δυσπραγίας και της ψυχοκοινωνικής προσαρμογής είναι πιο έντονη για τα αγόρια απ' ό,τι για τα κορίτσια (Bolger et al., 1995).

Η επιλογή της πειθαρχικής γονεϊκής συμπεριφοράς φαίνεται να αντιπροσωπεύει περισσότερο τους οικονομικά υποβαθμισμένους γονείς, απ' ό,τι τους πιο εύπορους. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι μητέρες που βιώνουν υψηλά επίπεδα συναισθηματικής επιβάρυνσης οδηγούνται με μεγαλύτερη ευκολία στην επιλογή της πειθαρχικής συμπεριφοράς (McLoyd, 1990).

Οι κατασχέσεις είναι ακόμη μία συνέπεια της οικονομικής κρίσης που πλήττει τις ζωές των παιδιών. Τα παιδιά αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους διαταράσσοντας την εκπαίδευσή τους, τις σχέσεις τους με τους συνομηλίκους και τα κοινωνικά δίκτυα υποστήριξης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να τίθεται σε κίνδυνο τόσο η σωματική όσο και η συναισθηματική υγεία και ευημερία τους (Lovell & Isaacs, 2008).

Η χαμηλή αγοραστική δύναμη και ο υποσιτισμός υποκρύπτουν επιπρόσθετους κινδύνους οι οποίοι επηρεάζουν όχι μόνο την εκπαιδευτική επίτευξη των παιδιών, αλλά υποσκάπτουν τις φιλοδοξίες, τις ελπίδες, τις προσδοκίες για το μέλλον, καθώς και τις ψυχοκοινωνικές ικανότητες, όπως είναι η αυτοεκτίμηση και η αίσθηση της ένταξης (Dercon, 2008). Χαρακτηριστικά παραδείγματα που επιβεβαιώνουν τα παραπάνω είναι ότι στην Ινδία τα φτωχά παιδιά έχουν λιγότερους φίλους. Στο Βιετνάμ α-

ποκλείονται από το παιχνίδι, ενώ και στις δύο χώρες είναι λιγότερο πιθανό να αναλάβουν ηγετικό ρόλο στα παιχνίδια. Επιπρόσθετα, τα καχεκτικά παιδιά στο Περού και την Αιθιοπία δυσκολεύονται να μιλήσουν σε άλλα παιδιά στο σχολείο (Dercon, 2008).

1.4 Επιπτώσεις στη συμπεριφορά

Αισθητή είναι και η εμφάνισή του αντίκτυπου της οικονομικής κρίσης στον τομέα που αφορά στη συμπεριφορά των παιδιών, με σοβαρές μάλιστα επιπτώσεις στις ζωές τους. Σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία δεν είναι σπάνιο να παρατηρείται το φαινόμενο μικρά παιδιά να εμπλέκονται σε εγκληματικές δραστηριότητες προκειμένου να επιβιώσουν (Hossain & McGregor, 2011). Για παράδειγμα, αυξημένα εμφανίζονται τα επίπεδα της κατάχρησης ναρκωτικών στο Μπαγκλαντές, την Τζαμάικα, τη Ζάμπια και την Κένυα. Άνοδος παρατηρείται ακόμη στην κατάχρηση αλκοόλ, στις κλοπές των μοτοσυκλετών και των κινητών τηλεφώνων, στο εμπόριο ναρκωτικών και σε δραστηριότητες που αφορούν στον τομέα των όπλων (Hossain & McGregor, 2011). Η εγκληματικότητα εμφανίζεται συνήθως σε περιοχές που έχουν πληγεί από τις περικοπές στον προϋπολογισμό, με αρνητικές συνέπειες για τις υπηρεσίες που υποστηρίζουν τους νέους ανθρώπους (Eurochild, 2011).

Στη χώρα μας, η παραβατικότητα των ανηλίκων το 2010 και το 2011, στη χρονική περίοδο δηλαδή της οικονομικής κρίσης, αυξήθηκε κατά 53,4% (τα ποσοστά σύλληψης δραστών ηλικίας 9-13 ετών φθάνουν το 58%), ενώ το 2012 μειώθηκε ελαφρώς. Από τα στοιχεία του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης και Προστασίας του Πολίτη, προκύπτει ότι οι δράσεις των παραβατών αφορούν σε ποσοστό 72,2% σε κλοπές ή συναυτουργία σε αυτές, στον νόμο περί ναρκωτικών, σε ληστείες και συναυτουργία σε αυτές (7,7%) (Unicef, 2013).

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας των Bolger et al. (1995) η οικογενειακή οικονομική δυσπραγία αυξάνει την εξωτερική συμπεριφορά των παιδιών. Από την άποψη του φύλου, τα αγόρια, φαίνεται να επηρεάζονται περισσότερο από ό,τι τα κορίτσια. Τα παιδιά που έρχονται αντιμέτωπα με τις επίμονες οικονομικές δυσκολίες στην οικογένεια είναι πολύ πιθανό να εμφανίσουν προβλήματα στο σχολείο και στις σχέσεις με τους συνομηλίκους.

Κατά τη διάρκεια των κρίσεων (οικονομικές, επισιτιστικές κ.ά.) έχει διαπιστωθεί ότι τα κορίτσια και οι νεαρές γυναίκες εισέρχονται όλο και περισσότερο στο πληρωμένο σεξ στην Κένυα, τη Ζάμπια, την Ντάκα (Hossain & McGregor, 2011), καθώς και στο Λάος (Harper, 2009. Hossain & McGregor, 2011). Αυτή η αύξηση του πληρωμένου σεξ ως αποτέλεσμα της κρίσης εμφανίζεται και στο Ναϊρόμπι, με τη συμμετοχή κοριτσιών από την ηλικία των 14 ετών, καθώς και των αγοριών (Hossain & McGregor, 2011).

Σε καταστάσεις οικονομικής κρίσης και κατ' επέκταση φτώχειας η συχνότητα εμφάνισης της παιδικής εργασίας αυξάνεται από περίπου 4% (μεταξύ των παιδιών ηλικίας 10 ετών) σε περίπου 20% (μεταξύ των παιδιών ηλικίας 14 ετών). Η παιδική εργασία φαίνεται να είναι πολύ πιο διαδεδομένη στα αγόρια (7 έως 8%) από ό, τι στα κορίτσια (περίπου 4%) (Suryahadi, Priyambada & Sumarto, 2005). Στη Βραζιλία η απόλυση των γονέων από την εργασία αυξάνει το ποσοστό των δεκαεξάχρονων κοριτσιών που αρχίζουν να εργάζονται (Harper, 2009). Τα παιδιά αποτελούν το 19% του εργατικού δυναμικού στα Παπούα Νέας Γουινέας και το 14% στις Νήσους Σολομώντος (Parks, et al., 2009).

Στον Ελλαδικό χώρο, η Εθνική Στατιστική Αρχή υπολογίζει τον αριθμό των εργαζομένων ηλικίας 15 έως 18 χρόνων σε 12.764 (β' τρίμηνο 2010). Ο Συνήγορος του Παιδιού (2011-2012), λαμβάνοντας υπόψη τον αριθμό της σχολικής διαρροής (32.000 άτομα, 2008) και τις εκτιμήσεις του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου ότι το 70% των μαθητών που διακόπτουν το σχολείο εισέρχονται στην αγορά εργασίας, υπολογίζει ότι στην πραγματικότητα οι ανήλικοι εργαζόμενοι στην Ελλάδα ξεπερνούν τις 100.000.

Από την άλλη πλευρά, τα ευρήματα της έρευνας σε εκατό (100) χωριά της Ινδονησίας παρέχουν ελάχιστες ενδείξεις ότι η κρίση έχει δραματικό και αρνητικό αντίκτυπο στα παιδιά. Τον Μάιο του 1999 σε σχέση με τον Μάιο του 1997 λιγότερα παιδιά εργάζονταν ή αναζητούσαν εργασία (Cameron, 2001). Παρόλα αυτά, τα παιδιά που εργάζονται έχουν 30% λιγότερες πιθανότητες να πάνε σχολείο συγκριτικά με εκείνα που δεν εργάζονται (Suryahadi et al., 2005), ενώ ο μέσος όρος των ωρών εργασίας είναι πολύ υψηλότερος συγκριτικά με τα παιδιά που πηγαίνουν σχολείο (Cameron, 2001. Suryahadi et al., 2005).

Αν και ο αριθμός των εργαζόμενων παιδιών φαίνεται να έχει μειωθεί δραματικά τα τελευταία χρόνια, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι αυτό ανταποκρίνεται στην πραγμα-

τικότητα. Είναι πολύ πιθανό να έχουν στραφεί σε διαφορετικές μορφές εργασίας δύσκολα εντοπίσιμες και περισσότερο επαχθείς (Unicef, 2012).

Σε κάποιες περιπτώσεις η απαγόρευση των παιδιών να εργαστούν μπορεί να τους αναγκάσει να εγκαταλείψουν το σχολείο αφού χωρίς τα έσοδα από την εργασία, δεν θα μπορούν να ανταποκριθούν στα έξοδα που απαιτούνται για την εκπαίδευσή τους (Suryahadi et al., 2005). Παρόλα αυτά, τα παιδιά που αναγκάστηκαν να εργαστούν λόγω της φτώχειας έχουν ελάχιστες ευκαιρίες να ξεφύγουν από αυτή, καθώς είναι πιθανό να μετατραπούν σε ανεπαρκώς εκπαιδευμένοι ενήλικες (International labour organization (I.L.O.), 2002 στο Suryahadi et al., 2005).

Ένα από τα σημαντικά διλήμματα που έχουν να αντιμετωπίσουν οι γονείς είναι να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο, χάνοντας το παρόν εισόδημα από την εργασία τους, αλλά κερδίζοντας από την αύξηση του εισοδήματος στο μέλλον. Ή να στείλουν τα παιδιά τους να εργαστούν, αυξάνοντας τα παρόντα έσοδα, αλλά παρεμποδίζοντας την ανάπτυξή τους που επέρχεται μέσω της εκπαίδευσης. Με αυτόν τον τρόπο ωθούν τα παιδιά να υποφέρουν μελλοντικά από το χαμηλότερο εισόδημα και από τη διαιώνιση του φαύλου κύκλου της φτώχειας (Suryahadi et al., 2005).

1.5 Επιπτώσεις στη σχολική ζωή

Το παραπάνω δίλημμα των γονέων παίρνει ξεχωριστές διαστάσεις αν ληφθεί υπόψη ότι σύμφωνα με την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Ηνωμένα Έθνη, UDHR Άρθρο 26, 1948): «Ο καθένας έχει το δικαίωμα στην εκπαίδευση. Η εκπαίδευση πρέπει να παρέχεται δωρεάν, τουλάχιστον στη στοιχειώδη και βασική βαθμίδα της. Η στοιχειώδης εκπαίδευση είναι υποχρεωτική».

Τα ευρήματα του προγράμματος Επιμόρφωσης εκπαιδευτικών για την ψυχολογική στήριξη των παιδιών στην περίοδο της οικονομικής κρίσης, «Στηρί-Ζωντας», αποδεικνύουν ότι οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης στη ζωή των παιδιών στο σχολείο είναι οι οικονομικές δυσκολίες να συμμετάσχουν σε πολιτιστικές εκδηλώσεις (57,9%), σε εκδρομές του σχολείου (57%), καθώς και το μειωμένο χαρτζιλίκι (38,9%). Οι εκπαιδευτικοί παρατηρούν ακόμη στα παιδιά προβλήματα ενδοπροσωπικής (33,5%) και διαπροσωπικής συμπεριφοράς (41,6%). («Συν-φροντίζω», 2012). Ταυτόχρονα, χρειάζεται να αναφερθεί ότι ο περιορισμός αυτός των αναγκών των παι-

διών που αφορούν στην εκπαίδευσή τους οδηγεί στην όξυνση των ανισοτήτων (Unicef, 2013).

Οι συνθήκες στον χώρο του σχολείου επιβαρύνονται επίσης από την έλλειψη υλικοτεχνικού εξοπλισμού (Αναγνωστόπουλος & Σουμάκη, 2012. Hossain, & McGregor, 2011. Parks, et al., 2009. «Συν-φροντίζω», 2012) και τα προβλήματα στη συντήρηση των εγκαταστάσεων (Parks, et al., 2009. «Συν-φροντίζω», 2012).

Ένα ζήτημα που έχει προκύψει τελευταία και απασχολεί την εκπαιδευτική και μαθητική κοινότητα αφορά στα κρούσματα λιποθυμίας μαθητών από υποσιτισμό που αναφέρθηκαν σε σχολεία της χώρας. Με στόχο την αποτελεσματική αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης υιοθετήθηκαν μέτρα, όπως για παράδειγμα η παροχή δωρεάν μικρογευμάτων στα σχολεία (Παπαϊώννου, 2012. Unicef, 2012).

Ένα ακόμη θέμα που αναδύθηκε σε περιόδους οικονομικής κρίσης παγκοσμίως είναι η σχολική διαρροή. Στην Ελλάδα όμως η σχολική διαρροή διαχρονικά μειώνεται. Σύμφωνα με τη Eurostat, το 2010 βρισκόταν σε ποσοστά χαμηλότερα από εκείνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωζώνης. Εντούτοις, η μαθητική διαρροή παιδιών που προέρχονται από ειδικές ομάδες πληθυσμού, όπως μετανάστες, μουσουλμάνοι και Έλληνες Ρομά, εκτιμάται σε πολύ υψηλά επίπεδα (Unicef, 2012).

Οι περιορισμένοι οικονομικοί πόροι κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης ή η φτώχεια (Suryahadi et al., 2005) είναι συχνά ο κύριος λόγος που τα παιδιά αναγκάζονται να διακόψουν το σχολείο (Duryea, 2011. Harper, 2009. Sigurdson, Berger & Heymann, 2011). Τα έξοδα για το σχολείο (Kawewe & Dibie, 2000. Parks, et al., 2009. Patel, 2009. Sigurdson, et al., 2011), γίνονται δυσβάσταχτα για τις φτωχότερες οικογένειες. Κατά συνέπεια, αναγκάζονται να αποσύρουν τα παιδιά τους από το σχολείο προκειμένου αυτά να ενταχθούν στο εργατικό δυναμικό ή να υποστηρίξουν το νοικοκυριό (Cameron, 2001. Harper, 2009. Mendoza, 2009. Μόσχος, 2011. Parks, et al., 2009. Sigurdson, et al., 2011. Suryahadi et al., 2005. Unicef, 2009b). Τα παιδιά αυτά σπάνια επιστρέφουν στο σχολείο προκειμένου να αποφοιτήσουν (Unicef, 2009a, 2009c). Ένας επιπλέον λόγος απόσυρσης είναι η φροντίδα των αδελφών τους (Sigurdson, et al., 2011).

Προς επίρρωση των προαναφερθέντων, στο Ελ Σαλβαδόρ, από το δεύτερο εξάμηνο του 2008, μειώθηκε η σχολική φοίτηση παιδιών ηλικίας 10-16 ετών και παράλληλα αυξήθηκε η εργασιακή απασχόληση των αγοριών της ίδιας ηλικίας. Η κρίση

συνδέεται και με μία μετατόπιση στη φοίτηση από το ιδιωτικό στο δημόσιο σχολείο για τα παιδιά που συνεχίζουν τη φοίτησή τους (Duryea, 2011).

Σύμφωνα με την έρευνα των Suryahadi et al. (2005), το 95% των μαθητών που εγκαταλείπουν το σχολείο, το εγκαταλείπουν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Από τα στοιχεία της έρευνας του Cameron (2001), μπορεί η φοίτηση στο σχολείο να μειώθηκε σε μικρό ποσοστό μετά την έναρξη της κρίσης, αλλά έκτοτε ανέκαμψε.

Ανεξάρτητα από το αν τα παιδιά επιστρέφουν στο σχολείο, είναι πλέον δεδομένο ότι όταν μεγαλώνουν με ελλιπή εκπαίδευση είναι πολύ πιθανό να προκύψουν αρνητικές γνωστικές συνέπειες στην ανάπτυξή τους (Mendoza, 2009). Ως αποτέλεσμα της μείωσης της σχολικής εκπαίδευσης σε περιόδους οικονομικής κρίσης στη Ζιμπάμπουε, οι αποδοχές ολόκληρης της ζωής ενός παιδιού ήταν 14% χαμηλότερες από το μέσο παιδί (Mendoza, 2009).

Τα παιδιά που ζουν σε νοικοκυριά με χαμηλότερη αγοραστική δύναμη καθώς και τα υποσιτισμένα, συχνά αποδίδουν λιγότερο στο σχολείο. Παρομοίως, η ικανότητα γραφής και οι δεξιότητες ανάγνωσης είναι χαμηλότερες σε σύγκριση με τα υπόλοιπα παιδιά (Dercon, 2008).

Τα παιδιά που γεννιούνται στη φτώχεια, είναι πιο πιθανό να παραμείνουν φτωχοί ως ενήλικες παγιδευμένοι σε έναν αδιάκοπο κύκλο (Eurochild, 2011. Unicef, 2009a). Η επίδραση της φτώχειας (Mendoza, 2009), της κακής διατροφής (Espey & Garde, 2010. Mendoza, 2009. Ortiz et al., 2010. Unicef, 2009a), η απουσία καθαρού νερού και εγκαταστάσεων υγιεινής (Ortiz et al., 2010. Unicef, 2009a), η κακή υγεία (Espey & Garde, 2010), ο αποκλεισμός από την εκπαίδευση (Espey & Garde, 2010. Ortiz et al., 2010) και γενικότερα οι στέρησεις (Ortiz et al., 2010), θα έχουν σε μεγάλο βαθμό μη αναστρέψιμες επιπτώσεις στις σωματικές (Mendoza, 2009. Ortiz et al., 2010), γνωστικές - ακαδημαϊκές (Dercon, 2008. Mendoza, 2009. Ortiz et al., 2010. Shah, Kahan & Krauser, 1987), νοητικές, κοινωνικό-συναισθηματικές (Aber, Bennett et al., 1997 στο Unicef, 2012) και ψυχικές (Shah, et al., 1987) τους ικανότητες και γενικότερα στην επιβίωση και τη μακροχρόνια ανάπτυξή τους (Espey & Garde, 2010). Συγχρόνως, θα μειώσουν την παραγωγικότητά τους στην ενήλικη ζωή (Ortiz et al., 2010).

Βιώνοντας τη φτώχεια υποφέρουν όχι μόνο από την άμεση στέρηση, αλλά και από τις χαμένες ευκαιρίες στη ζωή τους που έχουν μακροχρόνιες επιπτώσεις και καλύπτουν ολόκληρες γενιές (Dercon, 2008. Dornan, 2010. Sigurdson, et al., 2011.).

Σύμφωνα με την έρευνα της Unicef (2012) υπάρχει μία πολυδιάστατη συσχέτιση μεταξύ εκπαίδευσης, φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Οι εκπαιδευτικές ανισότητες οδηγούν στον εκπαιδευτικό αποκλεισμό, ο οποίος αποτελεί τη σημαντικότερη διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι προγνώσεις στον τομέα της γνωστικής ανάπτυξης είναι εξαιρετικά δυσοίωνες. Μέχρι το 2020 αναμένεται ότι 1.000.000.000 παιδιά θα παρουσιάσουν μειωμένη γνωστική ανάπτυξη (Harper, 2009).

Οι οικονομικές συνθήκες στην οικογένεια προέλευσης ενδέχεται ακόμη να επηρεάσουν τα παιδιά μέσω του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου. Για παράδειγμα, οι οικονομικοί πόροι των γονέων σχετίζονται θετικά με το μορφωτικό επίπεδο και τα μελλοντικά έσοδα των παιδιών. Προφανώς, η περιορισμένη οικονομική δυνατότητα περιορίζει την ευχέρεια των γονέων να προσφέρουν ερεθίσματα που προωθούν τη γνωστική ανάπτυξη και κατ' επέκταση την εκπαιδευτική επίτευξη των παιδιών (Sobolewski & Amato, 2005).

Σε ορισμένες χώρες παρατηρήθηκε αύξηση των ξενοφοβικών και εθνικιστικών φαινομένων, η οποία οδηγεί στην περιθωριοποίηση κάποιων κοινωνικών ομάδων. Στην Ουγγαρία, η σχολική βία, ο διαχωρισμός και οι διακρίσεις είναι ένα πρόβλημα που αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς, ως συνέπεια καταστάσεων συνδεδεμένων με την οικονομική κρίση (Eurochild, 2011). Η επιδείνωση των συνθηκών των νοικοκυριών αυξάνει τα κρούσματα βίας, κυρίως στο σχολείο, το άγχος των νέων και τους οδηγεί στην κοινωνικοποίηση μέσω ηλεκτρονικών υπολογιστών και διαδικτύου (Κιούσης, 2011). Επιπρόσθετες έρευνες επιβεβαιώνουν την αύξηση των ποσοστών του σχολικού εκφοβισμού και της σχολικής βίας (Eurochild, 2011. Κοκκέβη, Σταύρου, Φωτίου & Καναβού, 2011. Συνήγορος του παιδιού, 2011-2012). Η κλοπή των τροφίμων, από την άλλη, είναι τόσο συνήθης μεταξύ των μαθητών, σε βαθμό που παρατηρείται σε καθημερινή βάση (Hossain & McGregor, 2011).

Κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι όταν η σχολική φοίτηση και η μαθησιακή-γνωστική ανάπτυξη των μαθητών, επιδεινώνονται κατά τη διάρκεια της κρίσης, όπως σε χώρες των νησιών του Ειρηνικού, οι χώρες αυτές ενδέχεται να χάσουν ένα ανταγωνιστικό προβάδισμα, όταν η παγκόσμια οικονομία θα ανακάμψει. Γίνεται επομένως σαφές ότι με τον τρόπο αυτό, επηρεάζεται άμεσα και η μελλοντική οικονομική ανάπτυξη των χωρών (Parks, et al., 2009).

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης επηρεάζουν επιπλέον και την οικογένεια, το αρχικό και καίριο περιβάλλον μέσα στο οποίο ζει και αναπτύσσεται ένα παιδί. Α-

κολουθεί η ανάλυση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην οικογενειακή ζωή.

1.6 Επιπτώσεις στην οικογενειακή ζωή

Η μείωση της αγοραστικής δύναμης, η μειωμένη πρόσβαση στις κοινωνικές υπηρεσίες και η αύξηση της ανεργίας αποτελούν μόνο ένα μέρος του αντίκτυπου της οικονομίας στις ζωές των φτωχών οικογενειών (Mendoza, 2009). Οι μεταβολές που διεξήχθησαν σε παγκόσμιο και εγχώριο επίπεδο προκάλεσαν μια σειρά αλληλένδετων αρνητικών αλλαγών που οι οικογένειες καλούνται να αντιμετωπίσουν προκειμένου να προστατέψουν τη δομή, τη λειτουργία τους, αλλά και το κάθε μέλος ξεχωριστά.

1.6.1 Στρατηγικές αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης από τα νοικοκυριά

Οι οικογένειες έρχονται συχνά αντιμέτωπες με τη μείωση των περιουσιακών στοιχείων μέσω της πώλησής τους (Cameron, 2001. Dornan, 2010), τη χρησιμοποίηση των αποταμιεύσεων, την αύξηση των επιπέδων χρέους, την πίστωση, την αύξηση των ωρών εργασίας και τη λήψη υποστήριξης από κοινωνικά και άλλα δίκτυα (Dornan, 2010. Hossain & McGregor, 2011). Προκειμένου να ξεπεράσουν, για παράδειγμα, τις δυσκολίες στα δίδακτρα του σχολείου καθυστερούν τις πληρωμές, δανείζονται, ζητούν βοήθεια, βρίσκουν πρόσθετες εργασίες κ.λπ. (Cameron, 2001).

Για να υπερκεράσουν τις συνέπειες της κρίσης υιοθετούν στρατηγικές αντιμετώπισης, όπως το να στείλουν τα παιδιά για εργασία (Cameron, 2001. Harper, 2009. Mendoza, 2009. Μόσχος, 2011. Parks, et al., 2009. Sigurdson, et al., 2011. Suryahadi et al., 2005. Unicef, 2009b). Μία ακόμη απόφαση, η οποία κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος και στη χώρα μας, είναι η επιστροφή στην πατρική οικογένεια και κατ' επέκταση η διαμονή με τους γονείς (Unicef, 2012).

Οι συνέπειες της κρίσης μεταφέρονται στα παιδιά μέσω του περιορισμού του προϋπολογισμού των νοικοκυριών. Αυτό συνεπάγεται μείωση στην ποσότητα και την ποιότητα του φαγητού (Dercon, 2008. Dornan, 2010) και στον αριθμό των γευμάτων (Hossain & McGregor, 2011). Συχνό είναι επίσης το φαινόμενο να διατίθενται λιγότερα χρήματα για τα μη διατροφικά είδη όπως η υγειονομική περίθαλψη, η εκπαίδευση

ση καθώς και για άλλες βασικές ανάγκες (Dercon, 2008. Dornan, 2010). Οι περισσότερες οικογένειες παρόλα αυτά, φαίνεται να ξοδεύουν το μεγαλύτερο μερίδιο του εισοδήματος για την αγορά τροφίμων, η οποία συνεπάγεται μείωση άλλων δαπανών (Hossain & McGregor, 2011).

Από την άλλη, τα νοικοκυριά πολλές φορές έρχονται αντιμέτωπα όχι με μία, αλλά με πολλές κρίσεις. Ερευνητικά δεδομένα (Dornan, 2010) δείχνουν ότι τα νοικοκυριά που πλήττονται συχνά βιώνουν πολλαπλές κρίσεις, όπως οικονομικές, περιβαλλοντικές, οικογενειακή ασθένεια ή θάνατο.

Στην Ελλάδα, το ενδεχόμενο της μετανάστευσης προς αναζήτηση καλύτερων συνθηκών τα τελευταία χρόνια γίνεται όλο και συχνότερο (Παπαϊωάννου, 2013. Συνήγορος του Παιδιού, 2011-2012). Πολλοί, και κυρίως οι νέοι, αναγκάζονται να μεταναστεύσουν σε μια άλλη χώρα όπου το μέλλον διαγράφεται αισιόδοξο και βέβαιο. Μάλιστα, το 29% των μαθητών συζητούν στις οικογένειές τους την πιθανότητα μετανάστευσης ενός τουλάχιστον μέλους της στο εξωτερικό (Συνήγορος του Παιδιού, 2011-2012). Επομένως, η Ελλάδα χάνει ένα από τα πιο παραγωγικά της εργατικά δυναμικά.

1.6.2 Ο αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης στην ψυχολογική λειτουργία των γονέων και στη φροντίδα των παιδιών

Οι πιο πάνω αυξανόμενες δυσκολίες με τις οποίες έρχονται αντιμέτωπες πολλές οικογένειες έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της πίεσης των γονέων, η οποία αφορά στην παροχή υλικών και συναισθηματικών αγαθών στα παιδιά τους (Eurochild, 2011. Harper, 2009). Σε γενικές γραμμές, παρατηρείται ότι η φτώχεια και η οικονομική απώλεια μειώνουν την ικανότητα για υποστήριξη, τη συνέπεια και τη γονική συμμετοχή, ενώ καθιστούν τους γονείς πιο ευάλωτους στις εξουθενωτικές επιπτώσεις των αρνητικών γεγονότων της ζωής (McLoyd, 1990).

Υπάρχουν επίσης σοβαρές ενδείξεις για την αύξηση της γονικής παραμέλησης των παιδιών. Η έλλειψη οικονομικά προσιτής παιδικής φροντίδας ή επαρκούς άτυπης φροντίδας, πολύ συχνά οδηγεί τους γονείς στο να αφήνουν τα παιδιά στο σπίτι μόνα τους (Harper, 2009. Parks et al., 2009. Sigurdson, et al., 2011), για να φροντίσουν τον εαυτό τους και τα αδέρφια τους. Η απόφαση αυτή είναι συνήθως αναπόφευκτη για τους γονείς που πρέπει να καλύψουν βασικές ανάγκες των οικογενειών τους. Σε μία

τέτοια περίπτωση ελλοχεύει ο κίνδυνος των ατυχημάτων και των τραυματισμών των παιδιών από την έλλειψη της επίβλεψης ενηλίκου.

Η κατάσταση γίνεται πιο δύσκολη όταν, εξαιτίας της ανεπαρκούς κοινωνικής προστασίας και της οικονομικής ευπάθειας πολλών γονέων, το παιδί που αφήνεται μόνο στο σπίτι είναι άρρωστο ή πάσχει από χρόνια ασθένεια (Parks et al., 2009). Ως εκ τούτου, θεωρείται επιτακτική ανάγκη η στήριξη μέσω των δομών φροντίδας για τα παιδιά, όπως τα προσχολικά κέντρα ή τα σπίτια ημερήσιας φροντίδας (Campbell & Ramey, 1994). Πολλοί είναι εκείνοι που αναφέρονται στην αύξηση της ζήτησης των υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας που προκύπτει από την οικονομική ύφεση (Eurochild, 2011), καθώς η κοινωνική υποστήριξη ενεργεί εξομαλυντικά σε ό,τι αφορά στις συνέπειες της οικονομικής κρίσης (Sigurdson, et al., 2011).

Οι κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης αυξάνουν τους κινδύνους που ενυπάρχουν στο θέμα της ασφάλειας και της προστασίας των παιδιών στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα της εθνικής τηλεφωνικής γραμμής για τα παιδιά S.O.S. από το Χαμόγελο του παιδιού, προκύπτει αύξηση των κλήσεων για θέματα παιδιών κατά 7,6% (2011-2012). Το 24,4% αυτού του ποσοστού αφορούσε παιδιά σε κίνδυνο. Παράλληλα, μεταξύ 2011-2012 αυξήθηκαν (44,9%) τα ποσοστά των οικογενειών με παιδιά που αιτούνταν να ενισχυθούν σε είδος. Αύξηση (17,2) παρατηρήθηκε και στην τηλεφωνική γραμμή για εξαφανισμένα παιδιά Amber alert (Unicef, 2013).

Μετά το 2008 η αύξηση της εγκληματικότητας ή της αίσθησης ανασφάλειας στα νοικοκυριά με παιδιά, είναι η μεγαλύτερη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και κατατάσσει την Ελλάδα στη 2^η θέση στα μη φτωχά νοικοκυριά. Όσον αφορά στα φτωχά νοικοκυριά, η Ελλάδα κατέχει την 4^η θέση (Unicef, 2013).

Μεγάλη προσοχή χρειάζεται να δοθεί και στο γεγονός ότι υπό συνθήκες οικονομικής πίεσης αυξάνονται τα ποσοστά κακοποίησης, εκμετάλλευσης και βίας (Unicef, 2013), κατά των γυναικών (Fildis, 2011. Harper, 2009), των παιδιών (Fritz, 2009. Parks et al., 2009. Unicef, 2013) —ακόμη και σεξουαλικής βίας κατά των παιδιών (Κιούσης, 2011)— και των νέων (Hossain & McGregor, 2011). Για κάποιους γονείς οι δυσχέρειες που αφορούν στον τομέα της εργασίας και της στέγασης λειτουργούν σωρευτικά, με αποτέλεσμα να προβαίνουν στην κακοποίηση των παιδιών (Fritz, 2009). Τα περιστατικά κακοποίησης ανηλίκων στον ελλαδικό χώρο για το

2011, αφορούσαν στη σωματική κακοποίηση (51%) και την παραμέληση/εγκατάλειψη (42%) (Unicef, 2013).

Κατά τη διάρκεια σοβαρών οικονομικών αναταραχών, υπάρχουν ενδείξεις για αυξήσεις των εθνοτικών εντάσεων καθώς και αύξηση της πορνείας (Fildis, 2011). Επίσης το 1998 στην Ταϊλάνδη παρατηρήθηκε αύξηση (10-15%) των παιδιών που ζούσαν στους δρόμους (Harper, 2009).

1.7 Επιπτώσεις στην υγεία και την ανάπτυξη

Οι αρνητικές επιπτώσεις της τρέχουσας παγκόσμιας οικονομικής κρίσης αφορούν επίσης στον τομέα της διατροφής και της υγείας, με άμεσες και μακροπρόθεσμες συνέπειες για τα άτομα και τις κοινωνίες. Η διατροφή και η υγεία έως και 80% του πληθυσμού στις περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες είναι επισφαλείς (Pee, Brinkman, Webb, Godfrey, Darnton-Hil, Alderman, Semba, Piwoz & Bloem, 2010). Μια ολόκληρη γενιά παιδιών (250 εκατ.) από φτωχές οικογένειες βρίσκεται σε κίνδυνο (Pee, et al., 2010). Απαιτείται λοιπόν η άμεση δράση για τη βελτίωση της κατάστασης της υγείας των φτωχών παιδιών, η οποία θα στοχεύει στην «οικοδόμηση ενός υγιούς έθνους αντί στη διαίωνιση της κοινωνικής αδυναμίας» (Shah, et al., 1987, σελ. 489).

1.7.1 Υποσιτισμός

Τα ποσοστά υποσιτισμού των παιδιών είναι ήδη πολύ υψηλά στην Ανατολική Ασία (Patel, 2009). Με εξαίρεση τη συνέπεια της θνησιμότητας ίσως η πιο ολέθρια να είναι ο νανισμός (Dercon, 2008. Patel, 2009), η ελλιπής ψυχική, σωματική (Patel, 2009. Unicef, 2012, 2013) και η γνωστική ανάπτυξη (Dercon, 2008. Unicef, 2012, 2013). Για τα παιδιά, η περαιτέρω μείωση της κατανάλωσης τροφής, μπορεί να έχει σημαντικές και κάποιες φορές μόνιμες γνωστικές, εκπαιδευτικές, κινητικές, κοινωνικό-συναισθηματικές και οικονομικές επιπτώσεις σε όλη τη διάρκεια του βίου τους (Parks, et al., 2009). Σε γενικές γραμμές, οι διατροφικές ελλείψεις μπορεί να μεταφραστούν σε ανεπαρκή ανάπτυξη (Dercon, 2008).

Θεωρείται πλέον δεδομένο ότι η διατροφή των παιδιών παίζει σημαντικό ρόλο στην υγιή ανάπτυξή τους (Sigurdson, et al., 2011. Unicef, 2013). Αν και οι Stillman

και Thomas, (2008) ισχυρίζονται ότι η πρόσληψη θερμιδικής ενέργειας διατηρείται ακόμη και όταν οι πόροι του νοικοκυριού μειώνονται. Ωστόσο, σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat μεταξύ 2010 και 2011 έχει διπλασιαστεί το ποσοστό των νοικοκυριών κάτω από το όριο της φτώχειας που δήλωσαν αδυναμία να έχουν μία επαρκή διατροφή. Περισσότερο φαίνεται να έχουν επηρεαστεί τα φτωχά παιδιά που ανήκουν σε μονογονεϊκές οικογένειες (56,9%) και οι πολύτεκνοι (68,8%) (Eurostat, 2011 στο Unicef, 2013).

Οι υψηλές τιμές των τροφίμων οδηγούν τα νοικοκυριά σε επικίνδυνες και επιβλαβείς για την υγεία στρατηγικές αντιμετώπισης. Χαρακτηρίστηκα αναφέρεται η μείωση της ποικιλίας, της ποσότητας και της θρεπτικής ποιότητας της διατροφής (Dercon, 2008. Dornan, 2010. Hossain & McGregor, 2011. Unicef, 2009a). Κατά συνέπεια, εμφανίζεται αύξηση στα ποσοστά υποσιτισμού μεταξύ των παιδιών και των μητέρων (Unicef, 2009a. Unicef, 2009c) και στα ποσοστά παιδικής και μητρικής θνησιμότητας (Unicef, 2009c).

1.7.2 Αύξηση ασθενειών και θανάτων

Σύμφωνα με τα στοιχεία από τη διεθνή βιβλιογραφία, η ασθένεια (Dornan, 2010. Kawewe & Dibie, 2000) και ο θάνατος εξαπλώνονται περισσότερο στον πληθυσμό σε περίοδο οικονομικής κρίσης (Dornan, 2010). Πράγματι, οι αναφορές σε ασθένειες παιδιών μέχρι την ηλικία των 10 ετών έχουν αυξηθεί σημαντικά μετά την έναρξη της κρίσης (Cameron, 2001). Οι Aber et. al. (1997, στο Unicef, 2012), επιβεβαιώνοντας τα παραπάνω αναφέρουν ότι τα φτωχά παιδιά έχουν περισσότερες πιθανότητες να εκδηλώσουν προβλήματα υγείας, συγκριτικά προς τα μη φτωχά.

Από την άλλη, η Cameron (2001) ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχει καμία σαφής ένδειξη της επιδείνωσης της κατάστασης της υγείας των παιδιών που να οφείλεται στην οικονομική κρίση. Προς διάψευση αυτού του ισχυρισμού οι Bhutta et al. (2009) αναφέρουν πως αν δεν αντιμετωπιστεί η σημερινή κρίση, ενδεχομένως να αυξηθούν τα ποσοστά της μητρικής αναιμίας κατά 10-20%, να επικρατήσει το χαμηλό βάρος γέννησης κατά 5-10%, ο παιδικός νανισμός κατά 3-7%, το ποσοστό απώλειας (wasting by) κατά 8-16% και η θνησιμότητα των παιδιών κάτω των 5 ετών κατά 3-11%. (Bhutta et al., 2009. Unicef, 2009c). Παρομοίως, υπάρχει η πιθανότητα να εμφανιστούν προβλήματα που σχετίζονται με την οικονομική δυσχέρεια, όπως είναι η σιδηροπενι-

κή αναιμία, η τερηδόνα, οι χρόνιες μολύνσεις των αυτιών (Shah, et al., 1987), καθώς και ο νανισμός (Delpeuch, Traissac, Martin-Prével, Massamba & Maire, 2000).

Δεν είναι μόνο τα ποσοστά των ασθενειών που αυξάνονται κατά τη διάρκεια της οικονομικής δυσπραγίας, αλλά και τα ποσοστά της θνησιμότητας. Αύξηση της θνησιμότητας των βρεφών κατά τη διάρκεια των οικονομικών κρίσεων παρατηρήθηκε σε όλες τις μελέτες (Bhutta et al., 2009, Μπούρας & Λύκουρας, 2011. Pee et al., 2010. Unicef, 2009c). Σε σύγκριση με τον εθνικό μέσο όρο θνησιμότητας του Καναδά, το ποσοστό της παιδικής θνησιμότητας είναι διπλάσιο (Shah, et al., 1987). Η θνησιμότητα των παιδιών που γεννήθηκαν στο Περού κατά τη διάρκεια των κρίσεων (1980) αυξήθηκε σε 17.000 περισσότερα παιδιά (Paxson & Schady, 2005).

Παρομοίως, περίπου 18.000 παιδιά μέχρι την ηλικία των 5 ετών εξακολουθούν να πεθαίνουν κάθε χρόνο στην περιοχή του Ειρηνικού. Εάν η κρίση θα εξακολουθήσει να υφίσταται, επιπλέον 5.600 παιδιά δεν αποκλείεται να πεθάνουν έως το 2015, με τα μικρά κορίτσια να είναι πιο ευάλωτα (Parks et al., 2009). Η έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας το 2009, εκτιμά ότι 200.000 – 300.000 περισσότερα μωρά πιθανώς να πεθαίνουν κάθε χρόνο μέχρι και το 2015 (Fildis, 2011). Στην Ελλάδα, αν και η βρεφική θνησιμότητα παραμένει σε χαμηλά επίπεδα, η θνησιμότητα στις ηλικίες 10 έως 14 ετών εμφανίζεται σχετικά υψηλότερη από τον μέσο όρο της Ευρωζώνης (Unicef, 2013).

Άλλο ένα φαινόμενο που αυξάνεται θεαματικά στις χώρες που βρίσκονται υπό το καθεστώς της οικονομικής κρίσης είναι η αύξηση των αυτοκτονιών (Fildis, 2011. Harper, 2009. Shah, et al., 1987). Σύμφωνα με έρευνα που δημοσιεύεται στο *British Medical Journal* εκτιμάται ότι η κρίση ευθύνεται για 4884 επιπλέον αυτοκτονίες το 2009 σε 54 χώρες (Chang, Stuckler, Yip, & Gunnell, 2013). Το φαινόμενο αυτό, αρχίζει να παίρνει ανησυχητικές διαστάσεις και στη χώρα μας. Το 2009 στην Ελλάδα υπήρξε κατά μέσο όρο μία αυτοκτονία την ημέρα, ποσοστό που διπλασιάστηκε το 2010, δημιουργώντας ένα αρνητικό ρεκόρ αρκετά ανησυχητικό (Λώλης, 2011). Η αυτοκτονία κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης δεν αποτελεί επιλογή μόνο των ενηλίκων. Έξαρση παρατηρήθηκε στα ποσοστά των αυτοκτονιών παιδιών στη Σοβιετική Ένωση και την Κεντρική Ασία (Harper, 2009).

Ένα επιπρόσθετο στοιχείο που συνδέεται, ιδιαίτερα σε συνθήκες οικονομικής δυσπραγίας, με την υγεία του συνολικού πληθυσμού και των παιδιών, είναι η περικοπή των κρατικών δαπανών για την υγεία (Αναγνωστόπουλος & Σουμάκη, 2012. Parks

et al., 2009. Unicef, 2013). Υπό από αυτές τις συνθήκες θεωρείται πλέον επιβεβλημένη η αύξηση των κρατικών δαπανών γι' αυτόν τον τομέα (Espey & Garde, 2010. Unicef, 2013).

Δεν είναι ελάσσονος σημασίας οι περιβαλλοντικοί παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά στην υγεία των παιδιών, ορισμένοι από τους οποίους επιδεινώνονται συνεχώς τα τελευταία χρόνια. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν η υιοθέτηση από τα νοικοκυριά επιβλαβών συνηθειών, όπως η υψηλή κατανάλωση καπνού, αλκοόλ καθώς και οι μικρότερες δαπάνες για την υγεία. Παρομοίως, εμφανίζεται αύξηση στα ποσοστά των νοικοκυριών που παρουσιάζουν αδυναμία να παρέχουν ικανοποιητική θέρμανση στα μέλη τους (Unicef, 2013).

Έχει υποστηριχθεί ότι εάν δεν ληφθούν μέτρα για την προστασία των φτωχών οικογενειών και των παιδιών, οι αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης θα έχουν μακροπρόθεσμο αντίκτυπο (Dornan, 2010) και θα μπορούσαν να περάσουν στις επόμενες γενιές, δημιουργώντας μια διαγενεακή μεταβίβαση της φτώχειας. (Dercon, 2008. Hossain & McGregor, 2011. Mendoza, 2009. Parks, et al., 2009. Richardson, 2010). Ένα σαφές παράδειγμα, το οποίο επιβεβαιώνει τον παραπάνω ισχυρισμό, είναι η σύνδεση μεταξύ της διατροφικής κατάστασης της μητέρας και της θρεπτικής κατάστασης του παιδιού. Σύμφωνα με δεκατέσσερις μελέτες, 100 γρ. αύξηση του βάρους της μητέρας συνδέονται με 10-20 γρ. αύξηση του βάρους γέννησης του παιδιού της (Mendoza, 2009). Τέλος, η έρευνα (Gary, Evans & Kim, 2007 στο Unicef, 2012) αναφέρει ότι οι επιπτώσεις στην υγεία που συνδέονται με τις συνθήκες διαβίωσης, ενδέχεται να εκδηλωθούν στην ενήλικη ζωή των παιδιών, κυρίως με τη μορφή προβλημάτων ψυχικής υγείας.

Οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης δεν αφορούν μόνο στα παιδιά και στην οικογένεια, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Αφορούν και σε ολόκληρη την κοινωνία, οι επιπτώσεις στην οποία θα παρουσιαστούν στη συνέχεια.

1.8 Κοινωνικές επιπτώσεις

Η σημερινή παγκόσμια οικονομική κρίση εξακολουθεί να υφίσταται και κανείς δεν γνωρίζει εάν βρίσκεται στο χειρότερο της σημείο. Χρηματοδοτικές και οικονομικές κρίσεις ενέχουν αφενός νομισματικές επιπτώσεις και αφετέρου επιπτώσεις στα ανθρώπινα δικαιώματα. Αν και είναι ακόμη πολύ νωρίς για να κατανοήσουμε πλήρως τις κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης (Fildis, 2011), ωστόσο αυτές εξακολουθούν να υφίστανται και να επηρεάζουν τις ζωές όλων.

1.8.1 Ψυχική και σωματική υγεία

Οι τηλεφωνικές γραμμές ψυχολογικής στήριξης τους τελευταίους μήνες αυξήθηκαν σημαντικά. Το 27% των κλήσεων για παροχή ψυχολογικής στήριξης της Γραμμής Βοήθειας για την Κατάθλιψη του Προγράμματος «Αντι-στίγμα», του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Ψυχικής Υγιεινής (Ε.Π.Ι.Ψ.Υ.), συνδέεται με την οικονομική κρίση, τις αυξημένες δυσκολίες και τα προβλήματα που υφίστανται στον χώρο εργασίας (Μπούρας & Λύκουρας, 2011). Το έτος 2011, σχεδόν ο ένας στους τέσσερις που κάλεσε στη Γραμμή, αναφέρθηκε στο θέμα της οικονομικής κρίσης και στην επίδραση αυτής στην υγεία του. Τα άτομα που αναφέρονται σε θέματα σχετικά με την οικονομική κρίση παρουσιάζουν σε μεγαλύτερη συχνότητα κλινικά σημαντική καταθλιπτική συμπτωματολογία (Αναγνωστόπουλος & Σουμάκη, 2012). Σημαντική συσχέτιση εμφανίζεται επίσης μεταξύ των οικονομικών δεικτών, των δεικτών ανεργίας, της ψυχικής και σωματικής υγείας, τις αυτοκτονίες (Γιωτάκος, Καράμπελος, & Καυκάς, 2011. Μαλλιαρού & Σαράφης, 2012), τις ανθρωποκτονίες, τον αριθμό των διαζυγίων (Γιωτάκος, και συν. 2011), της ενδοοικογενειακής βίας και της ημερήσιας κατανάλωσης αλκοόλ (Μαλλιαρού & Σαράφης, 2012).

Σύμφωνα με τη Φατούρου (2010) σε μελέτη που πραγματοποιήθηκε σε άνδρους, οι περισσότεροι αναφέρουν ότι βιώνουν άγχος, κατάθλιψη, ένταση και αίσθηση αβοηθησίας. Ένα μέρος των συμμετεχόντων εμφανίζει προβλήματα ύπνου, δυσκολίες στην επικοινωνία και αποφυγή των κοινωνικών επαφών. Ορισμένοι βιώνουν απώλεια της ταυτότητας, αυτοκατηγορούνται, νιώθουν αποτυχημένοι, δεν τολμούν να επιχειρήσουν κάτι καινούριο, ενώ δεν είναι λίγοι εκείνοι που βρίσκουν διέξοδο στην κατά-

χρηση ουσιών και σε άλλες παραβατικές συμπεριφορές ή εμφανίζουν ψυχοσωματικά προβλήματα.

Στην έρευνα για την υγεία (σωματική, συναισθηματική, κοινωνική υγεία και ευημερία), την ποιότητα ζωής και τη χρήση υπηρεσιών υγείας των Ελλήνων, με τίτλο «Hellas Health I», οι Έλληνες δηλώνουν χαμηλότερη ποιότητα ζωής σε σχέση με την υγεία τους συγκριτικά με χώρες της Δυτικής Ευρώπης, τον Καναδά και τις Η.Π.Α. Αξιοσημείωτο θεωρείται ότι ανεξαρτήτως ηλικίας, όσοι ανήκουν στις χαμηλότερες κοινωνικό-οικονομικές ομάδες καθώς και οι γυναίκες δηλώνουν χειρότερη ποιότητα ζωής σε όλες τις διαστάσεις της (Ινστιτούτο Κοινωνικής και Προληπτικής Ιατρικής, 2006).

Η έρευνα για την ποιότητα ζωής στην Ευρώπη (EQLS), η οποία πραγματοποιήθηκε σε 27 κράτη μέλη στο διάστημα μεταξύ 2011-2012, εντόπισε ότι ο αρνητικός αντίκτυπος της ανεργίας, αντικατοπτρίζεται στη μειωμένη ικανοποίηση από τη ζωή, στην ενίσχυση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού και στη διαταραχή της εμπιστοσύνης προς τον άλλον (Anderson, Dubois, Leoncikas & Sándor, 2012). Σε γενικές γραμμές η ανεργία φαίνεται να είναι η κύρια οικονομική πηγή της δυστυχίας (Oswald, 1997).

Αξιοσημείωτο είναι ότι οι χώρες της βόρειας και της δυτικής Ευρώπης εμφανίζουν καλύτερη ποιότητα ζωής, εν συγκρίσει με τις χώρες της νότιας και της ανατολικής Ευρώπης όπου παρουσιάζονται περισσότερα προβλήματα. Οι Έλληνες, οι Σλοβάκοι και οι Πορτογάλοι που βλέπουν με αισιοδοξία το μέλλον δεν υπερβαίνουν το 30%, ενώ οι Δανοί και οι Σουηδοί ξεπερνούν το 80%. Οι πλέον ευάλωτες ομάδες παρουσιάζουν σε όλες τις έρευνες τη μεγαλύτερη πτώση του επιπέδου υποκειμενικής ευημερίας (Anderson, et al., 2012).

Αποκαλυπτικά, για την τραγική κατάσταση που βιώνουν οι Έλληνες, είναι τα ευρήματα της δημοσκοπήσης της ΚΑΠΑ Research, για λογαριασμό της εφημερίδας «Βήμα της Κυριακής» στην οποία ξεχωρίζουν η απαισιοδοξία και οι τάσεις φυγής από τη χώρα. Περισσότεροι από τους μισούς Έλληνες (56%) δηλώνουν πως θα έφευγαν από τη χώρα αν τους δινόταν η ευκαιρία, ενώ το 69% τονίζει πως τα χειρότερα είναι ακόμη μπροστά μας (Παπαϊωάννου, 2013).

Οι άνθρωποι που έρχονται αντιμέτωποι με τα προβλήματα τα οποία αποτελούν απόρροια της οικονομικής κρίσης αναφέρουν ότι τα συγκεκριμένα προβλήματα έχουν επίπτωση τόσο στην κατάσταση της υγείας τους (Αναγνωστόπουλος, & Σουμάκη,

2012. Anderson, et al., 2012), όσο και στην πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας (Anderson, et al., 2012). Για τους ανθρώπους αυτούς η εξασφάλιση των φαρμάκων και η επίσκεψη σε οδοντογιατρό γίνεται με δυσκολία (Μπαλούρδος & Σπυροπούλου, 2011).

Μία μακροχρόνια μελέτη, η οποία διεξήχθη για να διερευνήσει τις επιπτώσεις της ανεργίας στην υγεία, έδειξε σημαντική αύξηση της νοσηρότητας στις οικογένειες των εργαζομένων που απολύθηκαν (Beale & Nethercott, 1985). Οι επιπτώσεις στην υγεία άρχισαν δύο χρόνια πριν από την απώλησή τους, όταν η διοίκηση υπαινίχθηκε ότι η παραγωγή ενδέχεται να σταματήσει.

Το κοινωνικό έργο των οργανισμών αποτελεί άλλη μία αδιάγνωστη μαρτυρία της παγκόσμιας κατάστασης. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας, 496.800.000 παιδιά εμβολιάστηκαν, 266.000.000 άτομα καλύφθηκαν από προγράμματα κοινωνικής προστασίας, 188.600.000 έγκυες γυναίκες έλαβαν προγεννητική φροντίδα, 124.670.000 παιδιά έλαβαν μία δόση της βιταμίνης Α και 65.790.000 άνθρωποι απέκτησαν πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες υγείας (World Bank, 2012).

1.8.2 Πολιτική αστάθεια

Ιδιαίτερη βαρύτητα ενέχει η εδραίωση ολοένα και περισσότερο της άποψης ότι σε περιόδους οικονομικής κρίσης αυξάνονται οι ανισότητες στο εσωτερικό των χωρών (Anderson, et al., 2012. International Labour Organization, 2009. UNESCAP, 2007 στο Fildis, 2011). Οι κοινωνικές εντάσεις είναι ορατές ιδίως μεταξύ των πλέον μειονεκτούντων κοινωνικών ομάδων, αυξάνοντας με αυτόν τον τρόπο τον κίνδυνο για την κοινωνική συνοχή (Anderson, et al., 2012. Kawewe & Dibie, 2000). Πάνω από 30 χώρες σε όλο τον κόσμο, εξαιτίας της αύξησης των τιμών των τροφίμων και των καυσίμων, ήρθαν αντιμέτωπες με εξεγέρσεις και κοινωνικές αναταραχές (Patel, 2009).

Η πιθανότητα για άνιση μεταχείριση των δύο φύλων στον χώρο της εργασίας όσον αφορά στην απόλυση, την κοινωνική ασφάλιση, τα δικαιώματα και την επαναπρόσληψη στην εργασία φαίνεται να αυξάνεται (International Labour Organization, 2009. UNESCAP, 2007 στο Fildis, 2011). Η ανισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών εξακολουθεί να αποτελεί ένα εσωτερικό, παγκόσμιο ζήτημα των αγορών εργασίας τις

διαστάσεις του οποίου έχει αναδείξει η τρέχουσα οικονομική κρίση (Parks, et al., 2009).

1.8.3 Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός

Σημαντική συνέπεια της οικονομικής κρίσης είναι και ο κοινωνικός αποκλεισμός (Unicef, 2013). Στον κοινωνικό αποκλεισμό οδηγούνται πολλές οικογένειες οι οποίες αδυνατούν να έχουν πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες ή να καλύψουν τις καθημερινές ανάγκες τους. Επακόλουθο αυτής της κατάστασης είναι ορισμένα παιδιά να στερούνται ακόμη και τη συμμετοχή τους σε κοινές δραστηριότητες. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat, ο δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης τουλάχιστον τεσσάρων βασικών αγαθών και υπηρεσιών το 2011 έχει αυξηθεί στη χώρα μας. Το 16,4%, δηλαδή 322.000 ανήλικα παιδιά έως 18 ετών τα οποία είναι ευάλωτα στον κοινωνικό αποκλεισμό, κατατάσσει την Ελλάδα στην 5^η θέση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αποτελεί ταυτόχρονα το υψηλότερο ποσοστό στην Ευρωζώνη (Unicef, 2013).

Η οικονομική κρίση, σε παγκόσμια κλίμακα, αυξάνει τα ποσοστά της ανεργίας, (Eurochild, 2011. Μπαλούρδος & Σπυροπούλου, 2011. Ramesh, 2009. Richardson, 2010). Στη χώρα μας, σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ., 2013), το ποσοστό ανεργίας ανήλθε σε 26,8 το Μάρτιο του 2013 σε αντίθεση με το 22,2% το Μάρτιο του 2012. Οι άνεργοι έφθασαν τα 1.309.071 άτομα, ενώ ο οικονομικά μη ενεργός πληθυσμός ανήλθε σε 3.379.478 άτομα.

Στον Καναδά 1.114.000 παιδιά έως 16 ετών ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας με τα ποσοστά να αυξάνονται μεταξύ των παιδιών από ανύπαντρες μητέρες και άνεργους γονείς (Beale & Nethercott, 1985. Shah et al., 1987). Στη χώρα μας πάνω από 2,2 εκατομμύρια άνθρωποι ζούνε κάτω από το όριο της φτώχειας μεταξύ των οποίων περίπου 440.000 παιδιά (Eurostat, 2010 στο Unicef, 2012). Τα ποσοστά παιδικής φτώχειας συνεχίζουν να αυξάνονται σε πολλές χώρες, (Shah et al., 1987. Unicef, 2012, 2013). Την ίδια τάση εμφανίζουν και τα ποσοστά των ανθρώπων που ζουν σε καταστάσεις φτώχειας (Anderson, et al., 2012. Mendoza, 2009. Unicef, 2009a). Συγκριτικά, σε παγκόσμιο επίπεδο, υπάρχουν εκτιμήσεις ότι ένα δισεκατομμύριο άνθρωποι πεινάνε και 2,6 δισ. είναι φτωχοί (Shah et al., 1987).

Στην Ελλάδα το ποσοστό των παιδιών που διαβιούν σε συνθήκες πολλαπλών μειονεξιών (φτώχεια, σοβαρή υλική αποστέρηση και χαμηλή ένταση εργασίας), το

2009 και το 2010 ανέρχονταν σε μόλις 0,6%, ενώ το 2011 έφθασε στο 3,5% δηλαδή, σε 69.000 παιδιά. Η αύξηση αυτή είναι η μεγαλύτερη σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση (Unicef, 2013). Αντίστοιχα αποτελέσματα προκύπτουν από την έκθεση της Eurostat. Οι Έλληνες που είναι φτωχοί και εμφανίζουν σοβαρή υλική αποστέρηση αυξήθηκαν το 2010, σε 6,1%, και το ποσοστό των παιδιών σε 7,2% (Unicef, 2012).

Είναι πλέον γνωστό ότι η κρίση των ενυπόθηκων δανείων σπέρνει την ολοκληρωτική καταστροφή στις κοινωνίες, μειώνοντας παράλληλα τη στεγαστική ασφάλεια (Anderson et al., 2012. Lovell & Isaacs, 2008). Ο Υπεύθυνος του Center for Responsible Lending αποκαλύπτει ότι ένα στα πέντε στεγαστικά δάνεια υψηλού κινδύνου θα οδηγηθεί στην κατάσχεση. Τα θύματα από τις κατασχέσεις είναι οι 1,95 εκατομμύρια παιδιά και νέοι που χάνουν τα σπίτια τους (Lovell & Isaacs, 2008).

Τέλος, η Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού, αναγνωρίζει την υφιστάμενη χρηματοοικονομική κρίση ως ανασταλτικό παράγοντα για την εφαρμογή της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού (Δ.Σ.Δ.Π.), (2012 στο Unicef, 2013). Σε γενικές γραμμές, προκύπτει ότι η φτώχεια στην Ελλάδα επηρεάζει πολύπλευρα τη ζωή των ανθρώπων και περιορίζει την πρόσβασή τους στα θεμελιώδη δικαιώματά τους (Μπαλούρδος & Σπυροπούλου, 2011).

Οι πολιτικές για την αντιμετώπιση της δυσχερούς κατάστασης που βιώνουν οι χώρες που βρίσκονται υπό συνθήκες οικονομικής κρίσης, παρουσιάζονται στη συνέχεια.

1.9 Πολιτικές για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης

Υπάρχει πλήθος σημαντικών λόγων για να διατηρηθούν οι δαπάνες για τα παιδιά σε υψηλά επίπεδα κατά τη διάρκεια των περικοπών της κρίσης (Parks, et al., 2009. Richardson, 2010). «Πρώτον, τα παιδιά δεν επιλέγουν τις οικογένειες ή τις κοινωνίες μέσα στις οποίες γεννιούνται· είναι δίκαιο να υποστηριχθούν τα παιδιά που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση χωρίς να φέρουν την ευθύνη, για την αξιοποίηση στο έπακρο των διαθέσιμων ευκαιριών τους. Δεύτερον, ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά φροντίζονται σήμερα θα επηρεάσει τις μελλοντικές οικονομίες και την κοινωνίες της Ευρώπης. Τρίτον, αν τα παιδιά παραμείνουν ευάλωτα στις επιπτώσεις της φτώχειας, χάνοντας τις επενδύσεις σε κρίσιμες περιόδους του κύκλου ζωής, αυτό θα έχει μακροπρόθεσμες

συνέπειες για τα ίδια, τις οικογένειές τους και τις κοινότητες στις οποίες ζουν» (Richardson, 2010, σελ. 506).

Η προστασία των παιδιών από δυνητικά μακροχρόνιες συνέπειες (Βαρουφάκης, 2011. Barrientos & Nipo-Zarazía, 2011. Dorana, 2010. Mendoza, 2009), θα διασφαλίσει τη μελλοντική οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των χωρών, αλλά και την ανθρώπινη ανάπτυξη γενικότερα (Barrientos & Nipo-Zarazía, 2011). Οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής λοιπόν θα πρέπει να έχουν υπόψη ότι «η επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο είναι καλή επιχείρηση και καλή πολιτική», όπως δήλωσε ο Anurama Rao Singh της Unicef (Unicef, 2009c).

Στην περίπτωση της κρίσης στην Ανατολική Ασία διαπιστώθηκε ότι η εφαρμογή, και κατά τη διάρκεια της κρίσης, προγραμμάτων κοινωνικής προστασίας θα μπορούσε να επιβραδύνει, ακόμη και να αναστρέψει τον αντίκτυπο στην ανθρώπινη ανάπτυξη. Προς επίρρωση των παραπάνω, έχει υποστηριχθεί ότι η ξαφνική επιβάρυνση της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης κατά την κρίση του 1997-1998 θα μπορούσε να έχει αποφευχθεί σημαντικά αν οι κοινωνίες ήταν προετοιμασμένες και υπήρχε ένα σύστημα κοινωνικής προστασίας (Ramesh, 2009). Έτσι, η βιβλιογραφία θέτει ως προτεραιότητα μια σειρά από πολυεπίπεδα πολιτικά μέτρα κοινωνικής προστασίας που στόχο έχουν το όφελος των ευάλωτων ομάδων και των οικογενειών, αλλά πρωτίστως το όφελος των παιδιών (Barrientos & Nipo-Zarazía, 2011. Dercon, 2008. Dornan, 2010. Espey & Garde, 2010. Eurochild, 2011. Harper, 2009. Parks, et al., 2009. Patel, 2009. Ramesh, 2009. Richardson, 2010. Sigurdson et al., 2011. Suryahadi, Priyambada & Sumarto, 2005. Unicef, 2009a, 2013).

Τα μέτρα αυτά πρέπει να εξασφαλίζουν ότι όλες οι οικογένειες έχουν τη δυνατότητα να καρπωθούν τα οφέλη της οικονομικής ανάπτυξης (Dornan, 2010) και ότι οι περικοπές δεν θα έχουν δυσμενή επακόλουθα για τα φτωχότερα και πιο ευάλωτα παιδιά (Espey & Garde, 2010. Unicef, 2009c). Θεωρείται πλέον δεδομένο ότι τα παιδιά μεταναστών, Ρομά, θύματα παράνομης διακίνησης (trafficking), με αναπηρίες, πρόσφυγες, ανήλικοι παραβάτες και τα παιδιά που ζουν στον δρόμο (Eurochild, 2011. Unicef, 2012), καθώς και οι μονογονεϊκές οικογένειες (Anderson, et al., 2012), έχουν ανάγκη μεγαλύτερης προστασίας και αρωγής από τους υπόλοιπους.

1.10 Μελέτη των αντιλήψεων των παιδιών για την οικονομική κρίση

Από τη διερεύνηση των ερευνητικών εργασιών που αφορούν στην οικονομική κρίση, διαπιστώθηκε ότι οι περισσότερες έρευνες εστιάζονται κυρίως στη μελέτη των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στη ζωή των παιδιών. Η ανασκόπηση της σχετικής με την έρευνά μας βιβλιογραφίας, ελληνικής και ξενόγλωσσης, οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι έρευνες που μελετούν τις αντιλήψεις των παιδιών για την οικονομική κρίση είναι περιορισμένες. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στη διεθνή βιβλιογραφία δεν φαίνεται να υπάρχουν αντίστοιχες έρευνες. Στον ελλαδικό χώρο, εμφανίζονται οι έρευνες της Ντολιοπούλου (2013) και της Christopoulou (2013). Τα ευρήματα της πρώτης έρευνας σχετίζονται άμεσα με την παρούσα ερευνητική προσπάθεια, ενώ η έρευνα της Christopoulou (2013) σχετίζεται με πιο έμμεσο τρόπο.

Η Ντολιοπούλου (2013) διερεύνησε τις αντιλήψεις των νηπίων ηλικίας 4-6 ετών σε μία περιοχή της Β. Ελλάδας. Το δείγμα αποτέλεσαν 276 παιδιά τα οποία κλήθηκαν να συμμετάσχουν σε συνεντεύξεις για την οικονομική κρίση που πραγματοποίησαν μαζί τους 29 νηπιαγωγοί. Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων ως προς το τι πιστεύουν τα παιδιά ότι είναι η οικονομική κρίση, προέκυψε ότι η δημοφιλέστερη απάντηση (40,8%) αφορούσε στην έλλειψη χρημάτων. Η δεύτερη απάντηση (17,6%) αναφερόταν στις κινητοποιήσεις των ανθρώπων (διαδηλώσεις, φωτιές), ενώ η τρίτη απάντηση (9,0%) στην απώλεια θέσεων εργασίας. Ακολούθησαν οι αναφορές στη Γερμανία και την Τρόικα (7,8%), η μείωση του αριθμού των παιχνιδιών, των δώρων και των ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων (6,1%). Ένα μικρότερος αριθμός παιδιών αναφέρθηκε στην έλλειψη τροφίμων (5,7%), την απώλεια των σπιτιών και τους αστέγους που έχουν ανάγκη από ρούχα (3,7%). Ένα μικρό ποσοστό (4,1%) έδωσε διάφορες απαντήσεις, ενώ κάποια παιδιά (5,3%) ισχυρίστηκαν ότι δεν γνωρίζουν κάτι για την οικονομική κρίση.

Οι απαντήσεις στην δεύτερη ερώτηση που διερευνούσε το τι πιστεύουν τα παιδιά ότι μπορούμε να κάνουμε για να αντιμετωπίσουμε την οικονομική κρίση είναι οι εξής: Το 29,1% δήλωσε ότι πρέπει να ζητάμε λιγότερα πράγματα, ενώ το 27,3% ότι πρέπει να προσφέρουμε βοήθεια στους ανθρώπους που το έχουν ανάγκη. Το 12,7% ανέφερε ότι χρειάζεται να εξοικονομήσουμε χρήματα ή να αποκτήσουμε περισσότερα χρήματα μέσω της εργασίας. Ένα ποσοστό 10,9% έδωσε μία ποικιλία διαφορετικών

απαντήσεων, ενώ το 20,0% απάντησε ότι δεν γνωρίζει τι θα μπορούσε να γίνει για να αντιμετωπιστεί η οικονομική κρίση.

Σύμφωνα με τις απαντήσεις των παιδιών η οικονομική κρίση αφορά στο κοινωνικό σύνολο γενικά (65,2%), στα παιδιά και στις οικογένειές τους (28,3%), καθώς και σε άλλα άτομα του άμεσου περιβάλλοντός τους (1,8%). Μόλις το 4,7% απάντησε ότι δεν γνωρίζει.

Όσον αφορά στις πηγές πληροφόρησης για την οικονομική κρίση τα παιδιά έτειναν να αναπαράγουν όσα άκουγαν (58,3%), ενώ δεν προσδιόρισαν τις πηγές πληροφόρησής τους. Κάποιες απαντήσεις βέβαια σχετίζονταν με την προσωπική τους εμπειρία (26,8%), άλλες με την τηλεόραση (5,8%), ενώ κάποιες άλλες περιελάμβαναν πληροφορίες για τις οικογένειες των παιδιών και τα μέλη τους (4,3%).

Η έρευνα της Christopoulou (2013) που διεξήχθη σε 21 μαθητές της Ε΄ τάξης ενός Δημοτικού σχολείου της Αθήνας, εξέταζε με ποιον τρόπο τα παιδιά κατανοούν, ερμηνεύουν και σχολιάζουν οπτικά την ελληνική κρίση χρέους. Πρόκειται για ένα project πολιτικής γελοιογραφίας. Οι μαθητές αρχικά κλήθηκαν να συμμετάσχουν σε μια συζήτηση για την ελληνική κρίση, και στη συνέχεια να εντοπίσουν και να διερευνήσουν τα αλληλένδετα κοινωνικοπολιτικά θέματα. Θέματα όπως η φτώχεια, η ανεργία, οι απεργίες, οι διαδηλώσεις, η εξουσία και η βία, αναγνωρίστηκαν από τα παιδιά ως αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις της ελληνικής κρίσης χρέους. Στη συνέχεια, ο κάθε μαθητής σχεδίασε δύο σκίτσα πολιτικής γελοιογραφίας, μέσα από τα οποία ανέδειξε τον αρνητικό αντίκτυπο της κρίσης στην κοινωνία. Τα θέματα που χρησιμοποιήσαν αναφέρονται: 1) στην απώλεια του εισοδήματος, 2) στην ανεργία και 3) στις περιφερειακές και δημοτικές εκλογές.

Οι μαθητές ερμήνευσαν και απάντησαν οπτικά στα κοινωνικο-πολιτικά γεγονότα που εκτυλίχθηκαν από τον Οκτώβριο έως τον Νοέμβριο του 2010 στην Ελλάδα. Φαίνεται να οικειοποιήθηκαν πληροφορίες από τα ΜΜΕ, τις οικογένειές τους και τις συζητήσεις με τους συνομηλίκους σχετικά με θέματα που συνδέονταν με την ελληνική κρίση χρέους.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

2.1 Προβληματική και σημασία της έρευνας

Η παρούσα έρευνα εστιάζει στις αντιλήψεις των μαθητών για το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της βρίσκεται στο γεγονός ότι πραγματεύεται ένα θέμα που βρίσκεται στο προσκήνιο τόσο της ελληνικής όσο και της παγκόσμιας προσοχής, μέσα όμως από την οπτική των ίδιων των παιδιών. Η ως τώρα έρευνα διερευνά κυρίως τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στα παιδιά (Cameron, 2001. Delpeuch, et al. 2000. Dornan, 2010. Duryea & Morales, 2011. Eurochild, 2011. Harper, 2009. Harper & Jones, 2011. Harper, Jones, McKay & Espey, 2009. Harper, Jones, Pereznieta & McKay, 2011. Hossain & McGregor, 2011. Kane, 2009. Kawewe & Dibie, 2000. Mendoza, 2009. Mok, Lawler & Hinsz, 2009. Patel, 2009. Paxson & Schady, 2005. Richardson, 2010. Sigurdson, Berger & Heymann, 2011. Stillman & Thomas, 2008. Suryahadi, Priyambada & Sumarto, 2005. Unicef, 2009a. Unicef, 2009b. Unicef, 2009c), ενώ οι έρευνες που μελετούν τις αντιλήψεις των ίδιων των παιδιών για την οικονομική κρίση βρίσκονται ακόμη σε πρόωρο στάδιο (Christoroulou, 2013. Ντολιοπούλου, 2013).

Η μελέτη αποκτά μεγαλύτερη σημασία καθώς στον ελλαδικό χώρο, παρόλο που υπάρχει μια παρατεταμένη περίοδος κρίσης, η άποψη των παιδιών δεν έχει αποτελέσει ακόμη επαρκές αντικείμενο διερεύνησης. Κατά συνέπεια, η γνώση που έχουμε για το πώς τα παιδιά αντιλαμβάνονται το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης είναι περιορισμένη και μη συστηματική. Δεδομένου ότι η επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης, ιδιαίτερα τον τελευταίο χρόνο, βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την ποιότητα ζωής και την ευημερία τους, κρίνεται επιτακτική ανάγκη η έρευνα να στραφεί προς το συγκεκριμένο αντικείμενο.

2.2 Σκοπός της έρευνας

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να διερευνήσει τις αντιλήψεις των παιδιών για το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, επιδιώκει να πραγματευτεί τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά βιώνουν την οικονομική κρίση και πώς θεωρούν ότι αυτή επηρεάζει την ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη, τη συμπεριφορά, τη σχολική ζωή, τις οικογενειακές σχέσεις, καθώς και ποιες είναι η επιπτώσεις της στην κοινωνία.

Ο σκοπός της έρευνας είναι να εντοπιστούν, να αναλυθούν και να ερμηνευθούν οι αντιλήψεις των μαθητών της Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης του Δημοτικού σχολείου για τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης. Η επιλογή της συγκεκριμένης σχολικής και ηλικιακής βαθμίδας έγινε διότι η μη επιτυχής κατάκτηση των αναπτυξιακών επιτευγμάτων αυτής της ηλικίας, θεωρείται ότι θέτει σε κίνδυνο το ομαλό πέρασμα του παιδιού στην εφηβεία (Παρασκευόπουλος, 1985). Η κατανόηση λοιπόν των αντιλήψεων των μαθητών για το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης θα συμβάλει στην προστασία τους από τον αρνητικό αντίκτυπό της και στην αποφυγή των βραχυχρόνιων και μακροχρόνιων συνεπειών στους διαφόρους τομείς της ζωής τους.

2.3 Ερευνητικά ερωτήματα

Βασική επιδίωξη επομένως της έρευνάς μας είναι να διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται την οικονομική κρίση και των συνεπειών που αυτή έχει στην ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη, τη συμπεριφορά, τη σχολική ζωή, τις οικογενειακές σχέσεις, καθώς και την κοινωνία. Με βάση την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, η διατύπωση των διερευνητικών ερωτημάτων, τα οποία διατυπώθηκαν με βάση τους στόχους της έρευνας, είναι τα ακόλουθα:

1. Πώς τα παιδιά νοηματοδοτούν την έννοια της οικονομικής κρίσης;
2. Πώς τα παιδιά αντιλαμβάνονται τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης (στην ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη, στη συμπεριφορά τους, στη σχολική ζωή, στην οικογενειακή ζωή και στην κοινωνία);

2.4 Μεθοδολογικά εργαλεία

Προκειμένου να διερευνηθούν οι αντιλήψεις των παιδιών για το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης και να επιτευχθεί μία όσο το δυνατόν ολόπλευρη κατανόηση του θέματος, χρησιμοποιήθηκαν ποικίλες μέθοδοι συλλογής δεδομένων όπως: το ερωτηματολόγιο, η συνέντευξη και το σχέδιο. Οι έρευνες οι οποίες πραγματοποιήθηκαν τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά, χρησιμοποίησαν διαφορετικά μεθοδολογικά εργαλεία. Στην εποχή μας όμως αυξάνεται ολοένα και περισσότερο ο αριθμός των ερευνητών, οι οποίοι συμφωνούν ότι για τη διερεύνηση ενός θέματος κρίνεται αναγκαία η χρήση περισσότερων από μία μέθοδο συλλογής στοιχείων. Η χρήση δύο ή περισσότερων μεθόδων συλλογής (Cohen & Manion, 1994), ο συνδυασμός δηλαδή των ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων κατά την ερευνητική διαδικασία (Σταλίκας, 2011), δηλαδή η τριγωνοποίηση επιτρέπει την εξασφάλιση πιο έγκυρων αποτελεσμάτων (Σταλίκας, 2011). Πρόκειται για μία τεχνική «την οποία πολλοί αποδέχονται καταρχήν, αλλά μόνο μία μειοψηφία τη χρησιμοποιεί στην πράξη» (Cohen & Manion, 1994, σελ. 321).

Συνεπώς, η επιλογή της τριγωνοποίησης έγκειται στο γεγονός ότι: «οι τεχνικές τριγωνοποίησης στις κοινωνικές επιστήμες επιχειρούν να σχεδιάσουν, ή να εξηγήσουν, πιο ολοκληρωμένα, τον πλούτο και την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, εξετάζοντάς την από περισσότερες οπτικές γωνίες, και το κάνουν χρησιμοποιώντας και ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα» (Cohen & Manion, 1994, σελ. 321).

Η ποσοτική έρευνα, από τη μία πλευρά, με τη χρήση του ερωτηματολογίου προσέφερε τη δυνατότητα ποσοτικών και αντικειμενικών μετρήσεων του υπό διερεύνηση θέματος, αφού η ανάλυση των δεδομένων έγινε μέσω στατιστικής επεξεργασίας. Η ποιοτική έρευνα, από την άλλη, μέσω της ημικατευθυνόμενης συνέντευξης συνέβαλε στην βαθύτερη και καλύτερη κατανόηση σημαντικών πτυχών των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στα παιδιά.

Με τη βοήθεια του παιδικού σχεδίου το οποίο χρησιμοποιήθηκε επικουρικά στην προσπάθεια αυτή, επιχειρήθηκε η διερεύνηση των αντιλήψεων των παιδιών σχετικά για το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης. Συγχρόνως, μέσω του παιδικού σχεδίου επιχειρήθηκε η εκμαίευση ορισμένων διαστάσεων των αντιλήψεων των παιδιών

που είναι δύσκολο να διατυπωθούν σε μία συγκεκριμένη ερώτηση είτε αυτή αφορά το ερωτηματολόγιο είτε τη συνέντευξη.

Η επιλογή του ερωτηματολογίου, της ημικατευθυνόμενης συνέντευξης με τη συμπληρωματική βοήθεια του παιδικού σχεδίου, θεωρήθηκε ότι θα ανταποκριθεί στις απαιτήσεις και στους στόχους της έρευνας. Ο συνδυασμός των μεθόδων αυτών προσφέρεται για μια πιο πλούσια και ολοκληρωμένη διερεύνηση του θέματος, για το λόγο ότι δρουν συμπληρωματικά. Κατόπιν, περιγράφονται αναλυτικότερα οι λόγοι για τους οποίους επιλέχθηκαν οι συγκεκριμένες μέθοδοι ως τεχνικές συλλογής των ερευνητικών δεδομένων.

2.4.1 Ερωτηματολόγιο

Το ερωτηματολόγιο είναι η πιο ενδεδειγμένη μέθοδος όταν πρόκειται να διερευνήσουμε κάποιο ευαίσθητο θέμα, όπως τις αντιλήψεις των παιδιών για την οικονομική κρίση. Ένας ακόμη παράγοντας που ενισχύει τη χρήση του ερωτηματολογίου στην παρούσα μελέτη είναι ότι το διαχειριστικό κόστος είναι μικρότερο εν συγκρίσει με τη συνέντευξη (Robson, 2010).

Εκτός από τα πλεονεκτήματα η χρήση του ερωτηματολογίου ενέχει και μειονεκτήματα. Κάποιοι μαθητές ενδεχομένως να παρουσιάζουν αναγνωστικές δυσκολίες και δυσκολίες στον γραπτό λόγο. Με τη χρήση του ερωτηματολογίου επομένως αυξάνονται οι πιθανότητες να δοθούν μεροληπτικές απαντήσεις αφού τα άτομα αυτά μπορεί να μην απαντήσουν.

2.4.2 Συνέντευξη

Η επιλογή της ημιδομημένης συνέντευξης έγινε καθώς προσφέρει τη δυνατότητα στον συνεντευκτή να διερευνήσει σε βάθος (Cohen & Manion, 1994), όλες τις εκδοχές του θέματος, να ελίσσεται και να αυτοσχεδιάζει (Σταλίκας, 2011). Με αυτόν τον τρόπο έχει τη δυνατότητα να προσαρμόσει την πορεία του προς εξέταση θέματος, διερευνώντας τις απαντήσεις (Creswell, 2011. Robson, 2010), και τα κίνητρα των συμμετεχόντων. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι τα δεδομένα που προκύπτουν από τις συνεντεύξεις είναι πλούσια και διαφωτιστικά (Robson, 2010).

Η συνέντευξη είναι μία μέθοδος που ενδείκνυται περισσότερο για τη διερεύνηση σύνθετων θεμάτων, όπως το θέμα της οικονομικής κρίσης, συναισθηματικά φορτισμένων (Σταλίκας, 2011) και των οποίων οι δυνατότητες για παρατήρηση είναι ανύπαρκτες (Σταλίκας, 2011. Creswell, 2011). Ο συνεντευκτής μπορεί να συλλέξει πληροφορίες τόσο από λεκτικές όσο και από μη λεκτικές ενδείξεις (Σταλίκας, 2011. Robson, 2010). Η χρήση της συνέντευξης και κατ' επέκταση ο προφορικός λόγος που χρησιμοποιείται είναι περισσότερο πρόσφορος για άτομα που είτε δεν επιθυμούν είτε παρουσιάζουν αδυναμία να εκφραστούν μέσω του γραπτού λόγου (Σταλίκας, 2011), όπως πιθανόν να συμβαίνει με ορισμένους μαθητές.

Τα μειονεκτήματα της συνέντευξης εστιάζονται κυρίως στο γεγονός ότι είναι αρκετά δύσκολο να αποφευχθούν μεροληψίες (Cohen & Manion, 1994. Creswell, 2011. Robson, 2010), κάτι που έχει ως αποτέλεσμα να τίθεται σε κίνδυνο η αξιοπιστία της έρευνας (Robson, 2010). Ιδιαίτερη σημασία ενέχει και το γεγονός ότι είναι μια αρκετά χρονοβόρα διαδικασία, όσον αφορά στην προετοιμασία, τη διεξαγωγή, την απομαγνητοφώνηση και τις επακόλουθες αναλύσεις (Robson, 2010).

2.4.3 Παιδικό σχέδιο

Το σχέδιο επιλέχθηκε καθώς αποτελεί μία από τις αγαπημένες δραστηριότητες των παιδιών (Picard & Gauthier, 2012), την οποία απολαμβάνουν και ταυτόχρονα ένα μέσο εύκολης περισυλλογής των δεδομένων και οικονομικά συμφέρον (Pinto, Bombi & Cordioli, 1997). Το παιδικό σχέδιο είναι μία συμπληρωματική μέθοδος που παρέχει πολύτιμες πληροφορίες (Misailidi, Bonoti & Savva, 2012). Είναι ένα μέσο το οποίο μετριάζει την ένταση του παιδιού, μειώνει τις άμυνές του και αυξάνει τη δυνατότητα για επικοινωνία (Gross & Hayne, 1998. Malchiodi, 2001).

Μέσω των σχεδίων παρέχεται στα παιδιά η ευκαιρία να ανακαλύψουν τις σκέψεις τους πάνω σε αφηρημένα θέματα ή για θέματα τα οποία δεν είναι συχνά ορατά στη ζωή τους (Misailidi, et al., 2012), όπως το προς διερεύνηση θέμα. Το σχέδιο αποτελεί ένα εργαλείο η μη λεκτική φύση του οποίου προσφέρει στα παιδιά τη δυνατότητα να εκφράσουν άλλοτε τα συναισθήματά τους (Brechet, Baldy & Picard, 2009. Cugmas, 2004. Gombrich, 1972 στο Picard, Brechet & Baldy, 2007. Brechet, Picard & Baldy, 2007), άλλοτε τη συμπεριφορά τους, τις ανησυχίες και τις επιθυμίες τους

(Cugmas, 2004) και άλλοτε τις ψυχολογικές τους διαθέσεις (Gombrich, 1972 στο Picard, et al. 2007).

Η συγκεκριμένη τεχνική συμβάλλει ακόμη στη διερεύνηση θεμάτων κοινωνικού και πολιτικού ενδιαφέροντος, τα οποία μέσω της τέχνης ενδέχεται να λειτουργήσουν επικουρικά στην κατανόηση των πραγματικών προβλημάτων και στην ανάπτυξη της κοινωνικής συνείδησης και της κριτικής σκέψης των παιδιών. Με αυτόν τον τρόπο τα παιδιά μπορούν να σταθούν με κριτική ματιά απέναντι σε θέματα που επιδρούν στην κοινωνικοποίησή τους και γενικότερα στη ζωή τους, όπως είναι η οικονομική κρίση, τις επιπτώσεις της οποίας βιώνουν καθημερινά. Επιπλέον, μπορούν να μετατραπούν σε ενημερωμένους, υπεύθυνους και ενεργούς πολίτες (Freedman, 2000 στο Christopoulou, 2013).

2.5 Ερευνητική στρατηγική

Στον πίνακα 1 συνοψίζεται το χρονοδιάγραμμα της έρευνας, ενώ στη συνέχεια θα παρουσιαστούν αναλυτικά τα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας.

Πίνακας 1. Χρονοδιάγραμμα της έρευνας

Πιλοτική έρευνα Διερευνητικές συνεντεύξεις	Μάρτιος 2013
Κυρίως έρευνα Ερωτηματολόγιο	Απρίλιος 2013 έως Ιούνιος 2013
Κυρίως έρευνα Παιδικό σχέδιο	Απρίλιος 2013 έως Ιούνιος 2013
Κυρίως έρευνα Τελικές συνεντεύξεις	Δεκέμβριος 2013 έως Ιανουάριος 2014

2.6 Δείγμα

Σύμφωνα με τα στοιχεία από την Πρωτοβάθμια Διεύθυνση Εκπαίδευσης Τρικάλων το σύνολο των μαθητών που φοιτούν στις δύο τελευταίες τάξεις του Δημοτικών σχολείων είναι 1200 μαθητές. Έτσι, για τις ανάγκες της συγκεκριμένης έρευνας θεωρήθηκε ότι περίπου το 13,4% του πληθυσμού αναφοράς (δηλαδή 160 μαθητές), μπορεί να αποτελέσει ένα ικανοποιητικό μέγεθος δείγματος.

Η δειγματοληπτική τεχνική που χρησιμοποιήθηκε είναι η δειγματοληψία κατά δεσμίδες (Cohen & Manion, 1994. Σταλίκας, 2011) ή συστάδες (Robson, 2010). Αρχικά, ο πληθυσμός διαχωρίστηκε στα σχολεία τα οποία αποτέλεσαν τις δεσμίδες (Cohen & Manion, 1994. Σταλίκας, 2011) ή συστάδες (Robson, 2010) και τα οποία επιλέχθηκαν τυχαία (Cohen & Manion, 1994. Robson, 2010). Έπειτα, επιλέχθηκε ο υποπληθυσμός (Cohen & Manion, 1994. Robson, 2010. Σταλίκας, 2011), δηλαδή οι μαθητές της Ε' και ΣΤ' τάξης.

Από τους 160 συμμετέχοντες οι 78 ήταν μαθητές και οι 82 μαθήτριες. Για τη διεξαγωγή της έρευνας ζητήθηκε η συγκατάθεση των γονέων προκειμένου να συμμετέχουν τα παιδιά τους στη διαδικασία ως συνεντευξιαζόμενοι.

2.7 Πιλοτική έρευνα

Πριν από τη διεξαγωγή της κύριας έρευνας πραγματοποιήθηκε μία πιλοτική έρευνα προκειμένου να δοκιμαστούν τα μεθοδολογικά εργαλεία που επιλέχθηκαν. Η πιλοτική έρευνα είχε ως στόχο τη διερεύνηση των αντιλήψεων των μαθητών σχετικά με την οικονομική κρίση, καθώς και των παραγόντων που ενδεχομένως να επηρεάζουν αυτές τις αντιλήψεις. Η διαδικασία της πιλοτικής έρευνας συνέβαλε στη συλλογή υλικού το οποίο αποτέλεσε πολύτιμο οδηγό για τη σύνταξη του ερωτηματολογίου και τη διατύπωση των ερωτημάτων που χρησιμοποιήθηκαν στη συνέντευξη της κυρίως έρευνας. Τα ερωτήματα της πιλοτικής έρευνας ήταν τα ακόλουθα:

- Έχεις ακούσει τις λέξεις οικονομική κρίση; Ξέρεις τι σημαίνουν;
- Έχεις ακούσει κάποιες άλλες λέξεις οι οποίες αναφέρονται μαζί με την οικονομική κρίση;

- Έχεις ακούσει τους γονείς σου να μιλούν για την οικονομική κρίση; Τι λένε; Πώς νομίζεις ότι αισθάνονται;
- Έχεις ακούσει τους γονείς σου να λένε ότι δεν μπορούν να κάνουν πράγματα που έκαναν παλιότερα εξαιτίας της οικονομικής κρίσης; Ποια είναι αυτά τα πράγματα;
- Όταν ακούς τους γονείς σου να μιλούν για την οικονομική κρίση, τι σκέφτεσαι; Πώς αισθάνεσαι;
- Έχουν υπάρξει αλλαγές στις δραστηριότητές σου εκτός σχολείου εξαιτίας της οικονομικής κρίσης;
- Έχουν υπάρξει αλλαγές στις συνήθειές σου;
- Υπάρχει κάτι που το έκανες παλαιότερα και τώρα δεν το κάνεις εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και σου λείπει;
- Έχεις ακούσει τους δασκάλους σου να μιλούν για την οικονομική κρίση; Πώς νομίζεις ότι νιώθουν;
- Συζητάς με τους φίλους σου για την οικονομική κρίση;
- Έχεις παρατηρήσει εάν η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει τους συμμαθητές σου; Αν ναι, με ποιον τρόπο;
- Η οικονομική κρίση έχει επιφέρει αλλαγές στον χώρο του σχολείου σου; Αν ναι, ποιες είναι αυτές;
- Η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει τους ανθρώπους γύρω σου; Αν ναι, με ποιον τρόπο;

Το υλικό που προέκυψε από τις ημικατευθυνόμενες συνεντεύξεις επεξεργάστηκε με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου. Από την επεξεργασία των δεδομένων προέκυψαν οι θεματικές ενότητες και οι επιμέρους κατηγορίες, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν τόσο στο ερωτηματολόγιο όσο και στη συνέντευξη της κυρίως έρευνας.

Οι ημικατευθυνόμενες συνεντεύξεις της αρχικής αυτής φάσης έγιναν σε ένα δείγμα 10 μαθητών της Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης Δημοτικών σχολείων της πόλης των Τρικάλων. Όσον αφορά στο φύλο των μαθητών, οι έξι (6) ήταν μαθήτριες και οι τέσσερις (4) μαθητές. Από αυτούς πέντε (5) (3 κορίτσια και 2 αγόρια), ήταν μαθητές της Ε΄ τάξης, ενώ οι άλλοι πέντε (5) (3 κορίτσια και 2 αγόρια), μαθητές της ΣΤ΄ τάξης των Δημοτικών σχολείων. Οι μαθητές αυτοί ανήκουν στο κοινωνικό περιβάλλον της ερευνήτριας και οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στον χώρο του σπιτιού τους.

2.8 Ποσοτική έρευνα

2.8.1 Διάρθρωση του ερωτηματολογίου

Οι θεματικές ενότητες και οι κατηγορίες που προέκυψαν από την ανάλυση περιεχομένου των ημικατευθυνόμενων συνεντεύξεων της πιλοτικής έρευνας, οριοθέτησαν τη δομή και το περιεχόμενο του ερωτηματολογίου. Κατά το σχεδιασμό του ερωτηματολογίου, το οποίο πραγματοποιήθηκε με τη σημαντική συμβολή των επιβλεπουσών καθηγητριών, επιχειρήθηκε η διαμόρφωση ερωτήσεων που να ανταποκρίνονται στα ερωτήματα της έρευνας και να διερευνούν τις αντιλήψεις των μαθητών για την οικονομική κρίση, αλλά και την επίδραση των συνεπειών της στους διάφορους τομείς της ζωής τους.

Η σύνταξη του ερωτηματολογίου βασίστηκε σε συγκεκριμένες οδηγίες που αναφέρονται στη βιβλιογραφία (Cohen & Manion, 1994, σελ. 134-146. Robson, 2010, σελ. 284-294. Σταλίκας, 2011, 2011, σελ. 102-107, 151-152). Συμπεριλήφθηκαν ερωτήσεις διαφορετικού τύπου (π.χ. κλειστές και ανοικτές), ώστε να αξιοποιηθούν τα πλεονεκτήματα του κάθε τύπου χωριστά.

Οι ερωτήσεις κλειστού τύπου προσφέρουν σημαντικό πλεονέκτημα αφού οι συμμετέχοντες έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν ανάμεσα σε εναλλακτικές απαντήσεις (Σταλίκας, 2011. Robson, 2010). Συγχρόνως, παρέχουν ευκολία ως προς την κωδικοποίηση και ανάλυσή τους και εξασφαλίζουν υψηλό βαθμό αντικειμενικότητας. Παρόλα αυτά, δεν καλύπτουν όλο το βάθος των δεδομένων και περιορίζουν την ελευθερία απαντήσεων των συμμετεχόντων (Σταλίκας, 2011).

Οι ανοιχτές ερωτήσεις, από την άλλη, προσφέρουν το πλεονέκτημα του ευρύτερου πλαισίου αναφοράς και του μεγαλύτερου βάθους (Robson, 2010. Σταλίκας, 2011), αποκαλύπτοντας με λεπτομέρειες τις απόψεις και τον τρόπο σκέψης των συμμετεχόντων. Το μειονέκτημα όμως είναι ότι απαιτούν μεγαλύτερη δυσκολία για την κωδικοποίησή τους, περιορίζοντας την ευχέρεια για στατιστική επεξεργασία του ερευνητή (Σταλίκας, 2011).

Το ερωτηματολόγιο χορηγήθηκε πιλοτικά σε έναν μικρό αριθμό μαθητών. Το δείγμα αποτελούνταν από δεκατρείς (13) μαθητές (8 μαθήτριες και 5 μαθητές), από τους οποίους οι εννέα (9) ήταν μαθητές της ΣΤ΄ τάξης και οι τέσσερις (4) μαθητές της Ε΄ τάξης του Δημοτικού σχολείου. Από την εφαρμογή της πιλοτικής έρευνας διαπι-

στάθηκε ότι οι όροι που χρησιμοποιήθηκαν δεν δυσκόλεψαν εννοιολογικά τους μαθητές. Ο χρόνος που απαιτήθηκε για τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου δεν ξεπερνούσε τα 40 λεπτά. Η διάρκεια αυτή κρίθηκε ικανοποιητική προκειμένου να διατηρηθεί ανεπηρέαστη η συγκέντρωση των παιδιών, αλλά και να αποφευχθεί η κόπωση τους. Μετά από μικρές προσαρμογές που υπαγόρευσε η πιλοτική διερεύνηση, τα νέα ερωτηματολόγια, στην τελική τους πλέον μορφή, μοιράστηκαν στο δείγμα της κυρίως έρευνας.

2.8.2 Δομή

Σε κάθε ερωτηματολόγιο υπήρχαν δύο εισαγωγικές διευκρινιστικές επιστολές, οι οποίες απευθύνονταν στους γονείς και στους μαθητές (βλ. Παράρτημα, σελ. 108). Στη δεύτερη επιστολή, η οποία απευθύνονταν στους μαθητές, γνωστοποιούνταν στα παιδιά ο σκοπός της έρευνας και περιλαμβάνονταν οδηγίες για τη συμπλήρωσή του ερωτηματολογίου. Τέλος, υπήρχε προτροπή προς τους μαθητές να εκφράσουν με σαφήνεια και ειλικρίνεια τις σκέψεις τους.

Στην πρώτη σελίδα του ερωτηματολογίου δίνονταν, επιπρόσθετες, γραπτές πληροφορίες για το περιεχόμενο των προτάσεων, σαφείς οδηγίες για τη συμπλήρωσή τους, και η διαβεβαίωση ότι δεν υπάρχουν σωστές ή λανθασμένες απαντήσεις (βλ. Παράρτημα, σελ. 111). Το ερωτηματολόγιο το οποίο συμπληρωνόταν από τους ίδιους τους συμμετέχοντες αποτελούνταν από τέσσερα μέρη. Το 1^ο περιελάμβανε μια φόρμα δημογραφικών στοιχείων στην οποία αναφέρονταν η τάξη και το φύλο, στοιχεία χρήσιμα για τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών του δείγματος.

Το 2^ο μέρος αποτελούνταν από δύο ανοικτές ερωτήσεις, οι οποίες διατυπώθηκαν προσεκτικά, ώστε να εκμαιευτούν οι αυθόρμητες σκέψεις των παιδιών. Στις δύο αυτές ερωτήσεις ζητούνταν από τους μαθητές να περιγράψουν την έννοια της οικονομικής κρίσης και να αναφέρουν λέξεις που σχετίζονται με αυτή.

Το 3^ο μέρος περιελάμβανε μια κλίμακα αυτοαναφοράς αποτελούμενη από σαράντα πέντε (45) θεματικές προτάσεις, οι οποίες υπο-ομαδοποιούνταν σε πέντε (5) βασικές κατηγορίες. Οι βασικές κατηγορίες αναφέρονταν στις συνέπειες της οικονομικής κρίσης (στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη, στη συμπεριφορά, στη σχολική, την οικογενειακή ζωή και την κοινωνία).

Όλες οι κλίμακες αυτοαναφοράς που χρησιμοποιήθηκαν, ήταν πεντάβαθμες κλίμακες τύπου Likert με διαβάθμιση, από το 1 έως το 5, όπου 1 = Δεν μου ταιριάζει καθόλου και 5= Μου ταιριάζει απόλυτα (το πλήρες ερωτηματολόγιο παρατίθεται στο Παράρτημα, σελ. 111). Η μέθοδος Likert παρέχει τη δυνατότητα διατύπωσης του βαθμού συμφωνίας ή διαφωνίας (Robson, 2010. Σταλίκας, 2011), με μια σειρά από θετικές και αρνητικές προτάσεις ως προς το εξέταση θέμα (Σταλίκας, 2011). Έτσι, στην έρευνα αυτή οι μαθητές κλήθηκαν να δηλώσουν τον βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας με την κάθε δήλωση που αφορούσε στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, σε μία κλίμακα από το «Μου ταιριάζει απόλυτα» έως το «Δεν μου ταιριάζει καθόλου».

Αναλυτικότερα οι κατηγορίες είναι οι εξής:

1. Συναισθηματική ανάπτυξη (9 θεματικές προτάσεις).

Η υποκλίμακα αυτή αναζητούσε την εκτίμηση των ερωτώμενων παιδιών για το κατά πόσο η συναισθηματική τους ανάπτυξη (θυμός, φόβος, ανησυχία κ.ά.) έχει επηρεαστεί από τον αντίκτυπο της οικονομικής κρίσης. Ως προς το περιεχόμενο των ερωτήσεων, οι ερωτήσεις που διερευνούσαν τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στη συναισθηματική ανάπτυξη είναι οι 9,11,21,23,29,35,38,40,43.

2. Επιπτώσεις στη συμπεριφορά (9 θεματικές προτάσεις).

Η υποκλίμακα αυτή αναζητούσε την εκτίμηση των ερωτώμενων παιδιών για το κατά πόσο η συμπεριφορά (χαρτζιλίκι, φροντιστήρια, δραστηριότητες κ.ά.) έχει επηρεαστεί από τον αντίκτυπο της οικονομικής κρίσης. Ως προς το περιεχόμενο των ερωτήσεων, οι ερωτήσεις που διερευνούσαν τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στη συμπεριφορά των παιδιών είναι οι 2,7,13,14,20,22,25,26,34.

3. Σχολική ζωή (9 θεματικές προτάσεις).

Η υποκλίμακα αυτή αναζητούσε την εκτίμηση των ερωτώμενων παιδιών για το κατά πόσο η σχολική ζωή (εκδρομές, θέρμανση, συντήρηση κτιρίων, υλικό κ.ά.) έχει επηρεαστεί από τον αντίκτυπο της οικονομικής κρίσης. Ως προς το περιεχόμενο των ε-

ρωτήσεων, οι ερωτήσεις που διερευνούσαν τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στη σχολική ζωή είναι οι 4,8,12,27,28,31,37,39,45.

4. Οικογενειακό περιβάλλον (9 θεματικές προτάσεις).

Η υποκλίμακα αυτή αναζητούσε την εκτίμηση των ερωτώμενων παιδιών για το κατά πόσο το οικογενειακό περιβάλλον (ώρες εργασίας, θέρμανση, μετανάστευση, συζυγικές σχέσεις κ.ά.) έχει επηρεαστεί από τον αντίκτυπο της οικονομικής κρίσης. Ως προς το περιεχόμενο των ερωτήσεων, οι ερωτήσεις που διερευνούσαν τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στην οικογενειακή ζωή είναι οι 1,6,15,16,17,24,30,32,42.

5. Κοινωνικές επιπτώσεις (9 θεματικές προτάσεις).

Η υποκλίμακα αυτή αναζητούσε την εκτίμηση των ερωτώμενων παιδιών για το κατά πόσο ο αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης έχει κοινωνικές επιπτώσεις (δουλειά, διαμονή, μετανάστευση κ.ά.). Ως προς το περιεχόμενο των ερωτήσεων, οι ερωτήσεις που διερευνούσαν τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στην κοινωνία είναι οι 3,5,10,18,19,33,36,41,44.

Προκειμένου να αποφευχθούν τυχόν μεροληπτικές απαντήσεις δεν τοποθετήθηκαν στο ερωτηματολόγιο οι ονομασίες των πέντε (5) γενικών ομάδων, ενώ οι θεματικές προτάσεις τοποθετήθηκαν σε τυχαία σειρά. Ακόμη, με σκοπό να περιοριστεί η πιθανότητα κατευθυνόμενων απαντήσεων, εννέα (15) προτάσεις διατυπώθηκαν με άρνηση σε αντίθεση με τις υπόλοιπες που ήταν θετικές.

Το 4^ο μέρος περιελάμβανε μία λευκή κόλλα Α4 στην οποία οι μαθητές καλούνταν να ζωγραφίσουν αυθόρμητα ό, τι τους έρχεται στο μυαλό όταν ακούν τις λέξεις «οικονομική κρίση».

2.8.3 Διαδικασία χορήγησης

Η διανομή των ερωτηματολογίων της τελικής αυτής έρευνας άρχισε τον Απρίλιο του 2013 και ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο του 2013. Αρχικά, εξασφαλίστηκε η έγκριση των σχολείων για τη διεξαγωγή της έρευνας στους χώρους τους. Κατόπιν, εξασφαλίστηκε η άδεια των γονέων για τη συμμετοχή των παιδιών τους στην έρευνα (βλ. Παράρτημα

σελ 110) και ακολούθησε η επίδοση του ερωτηματολογίου προσωπικά σε κάθε μαθητή. Δόθηκαν οδηγίες για τη συμπλήρωσή του, επεξηγήσεις, διευκρινήσεις, ενώ δεν υπήρχε περιορισμός στον χρόνο συμπλήρωσης, αν και τα παιδιά δεν χρειάστηκαν παραπάνω χρόνο από 40 λεπτά. Ο τρόπος συλλογής των δεδομένων που επιλέχθηκε σε αυτή τη φάση της μελέτης είναι μέσω της διανομής και της περισυλλογής από την ίδια την ερευνήτρια.

2.9 Ποιοτική έρευνα

Το δεύτερο μέρος της έρευνας αποτελείται από ημικατευθυνόμενες συνεντεύξεις με μαθητές της Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης των Δημοτικών σχολείων της πόλης των Τρικάλων που είχαν συμμετάσχει στην ποσοτική έρευνα. Η επιλογή των συνεντεύξεων έγινε προκειμένου αφενός να συμβάλλουν στην καλύτερη και πολύπλευρη κατανόηση των στατιστικών ευρημάτων της ποσοτικής έρευνας αφετέρου της σκέψης, των βαθύτερων συναισθημάτων και των προσδοκιών που πιθανά δεν μπορούσαν να διερευνηθούν στα πλαίσια του ερωτηματολογίου. Ο τύπος της ημικατευθυνόμενης συνέντευξης επιλέχθηκε καθώς ενώ εμπεριέχει προκαθορισμένες ερωτήσεις, ωστόσο αφήνει την ελευθερία και την ευλυγισία στον συνεντευκτή να τροποποιήσει τη διάταξη και τη διατύπωσή τους (Robson, 2010. Σταλίκας, 2011).

2.9.1 Δείγμα

Καθώς η ποιοτική έρευνα στηρίζεται σε ένα μικρό αριθμό ατόμων (Creswell, 2011. Σταλίκας, 2011) που θα προσφέρουν πλούσιες πληροφορίες (Σταλίκας, 2011) και κατ' επέκταση θα συμβάλλουν στη βαθύτερη κατανόηση του προς διερεύνηση θέματος (Creswell, 2011. Σταλίκας, 2011), αποφασίστηκε ότι ένας αριθμός δείγματος 10 μαθητών είναι ικανοποιητικός. Η δειγματοληπτική τεχνική που ακολουθήθηκε είναι δειγματοληψία Επιβεβαίωσης ή Διάψευσης αφού χρησιμοποιείται στην πορεία της έρευνας και έχει ως στόχο την επιβεβαίωση των αρχικών ευρημάτων ή τη διάψυσή τους (Creswell, 2011).

Τα ποιοτικά κριτήρια για την επιλογή του δείγματος είναι το φύλο και η τάξη. Το προφίλ των 10 μαθητών που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις, απεικονίζονται στον πίνακα 2 και διαμορφώθηκε ως εξής:

Πίνακας 2. Διαστρωμάτωση του δείγματος των μαθητών που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις

Μαθητές	Φύλο		Τάξη	
	Αγόρι	Κορίτσι	Ε΄	ΣΤ΄
M1	✓		✓	
M2		✓	✓	
M3		✓	✓	
M4	✓		✓	
M5		✓	✓	
M6		✓		✓
M7		✓		✓
M8	✓			✓
M9	✓			✓
M10	✓			✓

2.9.2 Διαδικασία των συνεντεύξεων

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν κατά το χρονικό διάστημα από τον Δεκέμβριο του 2013 έως τον Ιανουαρίου του 2014 στον οικείο χώρο του σπιτιού των μαθητών, ενώ η διάρκειά τους ήταν περίπου 30 λεπτά. Αφού ενημερώθηκαν οι γονείς για τους στόχους και την αναγκαιότητα της διεξαγωγής των συνεντεύξεων, τους ζητήθηκε η έγκριση προκειμένου να συμμετέχουν τα παιδιά τους στη διαδικασία ως συνεντευξιαζόμενοι, όπως και να διεξαχθεί η μαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων. Πριν τη διεξα-

γωγή της συνέντευξης, οι μαθητές ενημερώθηκαν για την αναγκαιότητα της πραγματοποίησής της και για τη διατήρηση της ανωνυμίας.

2.9.3 Οδηγός συνέντευξης

Βασιζόμενοι στις οδηγίες για τη διεξαγωγή της συνέντευξης (Robson, 2010, σελ. 325-329), στους στόχους της έρευνας και στο υλικό της πιλοτικής έρευνας σχεδιάστηκε ο παρακάτω οδηγός συνέντευξης:

1. Τι σκέφτεσαι όταν ακούς για την οικονομική κρίση;
2. Τι νιώθεις όταν ακούς για την οικονομική κρίση;
3. Έχει αλλάξει κάτι στη ζωή σου εξαιτίας της οικονομικής κρίσης;
4. Πώς πιστεύεις ότι η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει τους ανθρώπους γύρω σου;
5. Πώς πιστεύεις ότι θα είναι το μέλλον;

Το παραπάνω πρωτόκολλο συνέντευξης αποτέλεσε όχι μόνο ένα σημείο αναφοράς για την ερευνήτρια υποδεικνύοντας τις ερωτήσεις, αλλά και ένα μέσο καταγραφής των πληροφοριών (Creswell, 2011). Για την καλύτερη και σε βάθος κατανόηση των στόχων της έρευνας και των ερωτήσεων, επιχειρήθηκε η αναλυτική παρουσίαση, στον πίνακα 3 που παρουσιάζει τη συνάφεια μεταξύ στόχου και ερώτησης.

Πίνακας 3. Σύνδεση των στόχων με τις ερωτήσεις

Στόχος	Ερώτηση
<ul style="list-style-type: none"> • Η διερεύνηση του σκέψεων των μαθητών ως προς το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης.	1. Τι σκέφτεσαι όταν ακούς για την οικονομική κρίση;
<ul style="list-style-type: none"> • Η διερεύνηση των συναισθημάτων των μαθητών απέναντι στην οικονομική κρίση.	2. Τι νιώθεις όταν ακούς για την οικονομική κρίση;
<ul style="list-style-type: none"> • Η διερεύνηση των συνεπειών της οικονομικής κρίσης στη ζωή των μαθητών.	3. Έχει αλλάξει κάτι στη ζωή σου εξαιτίας της οικονομικής κρίσης;
<ul style="list-style-type: none"> • Η διερεύνηση της κοινωνικής αντίληψης των μαθητών ως προς το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης.	4. Πώς πιστεύεις ότι η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει τους ανθρώπους γύρω σου;
<ul style="list-style-type: none"> • Η διερεύνηση των προσδοκιών των μαθητών για το μέλλον.	5. Πώς πιστεύεις ότι θα είναι το μέλλον;

2.9.4 Ανάλυση περιεχομένου του υλικού των συνεντεύξεων

Η ανάλυση του υλικού των συνεντεύξεων έγινε με την τεχνική της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου. «Πιο εκλεπτυσμένες προσεγγίσεις στην ανάλυση περιεχομένου επιδιώκουν να εντοπίσουν προσεκτικά κατάλληλες κατηγορίες και μονάδες ανάλυσης, οι οποίες θα αντικατοπτρίζουν τη φύση του αναλυόμενου ντοκουμέντου και τον σκοπό της έρευνας. Οι κατηγορίες κανονικά καθορίζονται μετά την αρχική θεώρηση του ντοκουμέντου και καλύπτουν τις βασικές περιοχές του περιεχομένου» (Cohen & Manion, 1994, σελ. 86-87).

Κατά την ανάλυση περιεχομένου των συνεντεύξεων ακολουθήθηκαν τα εξής βήματα:

(α) Απομαγνητοφώνηση της συνέντευξης: Αφού έγινε ακρόαση των μαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων, ακολούθησε η απομαγνητοφώνησή τους.

(β) Εντοπισμός των νοηματικών μονάδων: Μέσα από την απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων και κατ' επέκταση από τις πληροφορίες που συλλέχθηκαν, προέκυψε η δημιουργία των νοηματικών μονάδων, οι οποίες εντάχθηκαν στις υπάρχουσες γενικές κατηγορίες.

(γ) Δημιουργία κατηγοριών: Η κάθε νοηματική μονάδα, αφού μελετήθηκε εκτενέστατα, οδήγησε στη δημιουργία των κατηγοριών.

Οι κατηγορίες που προέκυψαν από την ανάλυση των συνεντεύξεων θα παρουσιαστούν στο κεφάλαιο των Αποτελεσμάτων.

2.9.5 Ανάλυση περιεχομένου των παιδικών σχεδίων

Η ίδια διαδικασία με την ανάλυση περιεχομένου του υλικού των συνεντεύξεων εφαρμόστηκε και στην ανάλυση των παιδικών σχεδίων. Οι κατηγορίες που αναδείχθηκαν θα παρουσιαστούν στο επόμενο κεφάλαιο.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζονται αναλυτικά τα αποτελέσματα της έρευνας του ερωτηματολογίου όπως και τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων. Η σειρά με την οποία παρουσιάζονται τα αποτελέσματα αντιστοιχεί στη σειρά εμφάνισης των ερωτημάτων στο ερωτηματολόγιο.

Αρχικά, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των δύο ανοικτών ερωτήσεων του ερωτηματολογίου που αφορούν στον ορισμό της οικονομικής κρίσης και στις λέξεις που συνηθίζεται να λέγονται μαζί με την έννοια της οικονομικής κρίσης. Ακολουθούν τα αποτελέσματα των κλειστών ερωτήσεων του ερωτηματολογίου που αναφέρονται στις αντιλήψεις των μαθητών για την οικονομική κρίση και των επιπτώσεων που έχει στην ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη, στη συμπεριφορά, στη σχολική ζωή, στις οικογενειακές σχέσεις, καθώς και στις επιπτώσεις της στην κοινωνία.

Στη συνέχεια, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα ανάλυσης των παιδικών σχεδίων για την έννοια της οικονομικής κρίσης. Τέλος, ακολουθούν τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων καθώς αυτά συνεισφέρουν στην καλύτερη κατανόηση του ερωτηματολογίου.

3. Αποτελέσματα ερωτηματολογίου

Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι οι μαθητές απαντώντας στις ανοικτές ερωτήσεις αναφέρθηκαν σε περισσότερες από μία κατηγορίες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο αριθμός συχνότητας της κάθε κατηγορίας να είναι μεγαλύτερος από τον αριθμό των μαθητών που συμμετείχαν στην έρευνα. Ο μέσος όρος των απαντήσεων που έδινε ο κάθε μαθητής στην 1^η ερώτηση ήταν περίπου 2 λέξεις και στη 2^η ερώτηση 3 λέξεις.

Στην ανάλυση των ανοικτών ερωτήσεων που ακολουθεί, πρώτα παρουσιάζονται οι απαντήσεις των μαθητών, οι οποίες ταξινομήθηκαν σε κατηγορίες. Οι κατηγορίες αυτές προέκυψαν από την ομαδοποίηση παρόμοιων απαντήσεων. Στη συνέχεια πα-

ρουσιάζονται οι πίνακες συχνότητας των απαντήσεων και κατ' επέκταση των κατηγοριών.

3.1 Αποτελέσματα ανοικτής ερώτησης ορισμού της οικονομικής κρίσης

Οι μαθητές στην προσπάθειά τους να ορίσουν την οικονομική κρίση έδωσαν απαντήσεις, όπως οικονομική δυσχέρεια, λανθασμένη διαχείριση της οικονομίας/οικονομική παρακμή, συνθήκες εργασίας, βιοτικές ανάγκες, συναισθήματα, μετανάστευση, κοινωνική παθογένεια, δεν ξέρω – δεν απαντώ (βλ. πίνακα 4). Οι παραπάνω απαντήσεις διαχωρίζονται στις εξής γενικές κατηγορίες: οικονομικές επιπτώσεις, κοινωνικές επιπτώσεις, ψυχολογική κατάσταση, δεν ξέρω – δεν απαντώ. Πιο συγκεκριμένα οι αντιλήψεις τους για την οικονομική κρίση αφορούν πρωτίστως σε θέματα που άπτονται των οικονομικών ζητημάτων (53,54%), σε θέματα δηλαδή υλικής ευμάρειας και ευημερίας, και δευτερευόντως σε θέματα που αφορούν στις κοινωνικές (35,04%) και τις συναισθηματικές επιπτώσεις (5,51%)(βλ. πίνακα 5). Η αποχή των παιδιών από τη συγκεκριμένη ερώτηση έφθασε το 5,91%

Πίνακας 4. Βασική κατηγοριοποίηση ορισμού της οικονομικής κρίσης

Οικονομική δυσχέρεια (περιλαμβάνει: έλλειψη χρημάτων, οικονομικά προβλήματα, φτώχεια).

Λανθασμένη διαχείριση οικονομίας / Οικονομική παρακμή (περιλαμβάνει: χρεοκοπία, πτώχευση, δανεισμός, απουσία ανάπτυξης, παρακμή, οικονομικά μέτρα, πολιτικοί).

Συνθήκες εργασίας (περιλαμβάνει: απουσία εργασίας, απώλεια εργασίας, ανεργία, κλείσιμο καταστημάτων).

Βιοτικές ανάγκες (περιλαμβάνει: στέγη, διατροφή, υγεία).

Συναισθήματα (περιλαμβάνει: άγχος, αγωνία, φόβος για το αύριο, θλίψη, δυστυχία, καταπίεση, απελπισία).

Μετανάστευση

Κοινωνική παθογένεια (περιλαμβάνει: βία, παραβατικότητα, αυτοκτονία).

Δεν ξέρω – Δεν απαντώ

Τα παιδιά επικεντρώνονται κυρίως στην περιγραφή της ακανθώδους οικονομικής κατάστασης (35,83%) που έχουν περιέλθει και βιώνουν οι πολίτες αυτής της χώρας, ιδιαίτερα δε την τελευταία χρονική περίοδο που η κατάσταση φαίνεται να επιδεινώνεται. Ορίζοντας την οικονομική κρίση, αναφέρουν τρεις βασικές συνιστώσες: την έλλειψη χρημάτων, τα οικονομικά προβλήματα και τη φτώχεια.

Κατά τον ίδιο τρόπο, ένα αξιοσημείωτο ποσοστό μαθητών (17,72%) προκειμένου να περιγράψει την οικονομική κρίση χρησιμοποιεί έννοιες όπως, χρεοκοπία, πτώχευση, δανεισμός, απουσία ανάπτυξης, παρακμή, οικονομικά μέτρα και πολιτικοί. Οι έννοιες αυτές αναφέρονται στη λανθασμένη οικονομική διαχείριση που έγινε στα προηγούμενα χρόνια, με αποτέλεσμα να οδηγηθούν σε οικονομική παρακμή τόσο η χώρα όσο και οι πολίτες της. Οφείλεται να επισημανθεί ότι με τη συγκεκριμένη περιγραφή γίνεται εμφανές ότι τα παιδιά καταλογίζουν ευθύνες σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες για τη σημερινή πραγματικότητα που βιώνει η κοινωνία.

Αρκετοί μαθητές (15,35%), διαπιστώνουν μια άμεση εξάρτηση των συνθηκών εργασίας με την οικονομική κρίση. Ειδικότερα, υποστηρίζουν ότι οι όροι εργασίας, όπως έχουν διαμορφωθεί τη δεδομένη χρονική περίοδο στη χώρα, οφείλονται στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και στο οικονομικό περιβάλλον που αυτή η κρίση δημιούργησε. Χρησιμοποιούν, επομένως, λέξεις όπως: απουσία ή απώλεια εργασίας, ανεργία, κλείσιμο εργοστασίων και επιχειρήσεων.

Από την άλλη, δεν πρέπει να εκπλήσσει το γεγονός ότι ως μέλη αυτής της κοινωνίας, έχουν σχηματίσει τις αντιλήψεις τους, λαμβάνοντας υπόψη και την αρνητική επίδραση που η οικονομική κρίση έχει στο βιοτικό επίπεδο των πολιτών (14,17%). Προκειμένου να περιγράψουν τις αλλαγές που σημειώθηκαν στις καθημερινές συνήθειες και συνθήκες ζωής των ατόμων, αναφέρονται σε λέξεις όπως: έλλειψη διατροφής και στέγης, κακή υγεία.

Ένα ποσοστό παιδιών (5,51%) διέκρινε τις συναισθηματικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης. Συγκεκριμένα, οι αναφορές τους περιλάμβαναν συναισθήματα όπως άγχος, αγωνία, φόβος για το αύριο, θλίψη, δυστυχία, απελπισία κ.ά., που η δυσμενής οικονομική κατάσταση γεννά στους ανθρώπους και τα οποία περιγράφουν μία κακή ψυχολογική κατάσταση.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύνδεση της οικονομικής κρίσης με το θέμα της μετανάστευσης (3,94%). Οι μαθητές που αναφέρθηκαν στη μετανάστευση ουσιαστικά μετέφεραν προσωπικές τους εμπειρίες. Λέγοντας προσωπικές εμπειρίες, εν-

νοούμε άμεσες εμπειρίες που είχαν από το στενό οικογενειακό περιβάλλον (συγγενείς, φιλικά οικογενειακά πρόσωπα) ή έμμεσες εμπειρίες μέσω κάποιας πληροφόρησης (λ.χ. από συμμαθητές στο σχολείο, από συζητήσεις στην οικογένεια) για άτομα που εξαιτίας της οικονομικής κρίσης μετανάστευσαν σε κάποια άλλη χώρα προς αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης.

Ένα πολύ μικρό ποσοστό συμμετεχόντων (1,57%), στην προσπάθειά του να δώσει έναν ορισμό της οικονομικής κρίσης, επισήμανε λέξεις που απεικονίζουν μία κοινωνική παθολογία, δηλαδή, φαινόμενα κοινωνικών προβλημάτων. Ενδεικτικά, τέτοιες λέξεις είναι η βία, η παραβατικότητα και οι αυτοκτονίες.

Τέλος, δεν έλειψαν και εκείνοι που δεν έδωσαν κάποια απάντηση στη συγκεκριμένη ερώτηση ή που προτίμησαν να μην απαντήσουν (5,90%).

Πίνακας 5. Συχνότητα απαντήσεων για τον ορισμό της οικονομικής κρίσης

Κατηγορίες	Απαντήσεις	f	%	Σύνολο f	Σύνολο %
Οικονομικές επιπτώσεις	Οικονομική δυσχέρεια	91	35,83	136	53,54
	Λανθασμένη διαχείριση οικονομίας / Οικονομική παρακμή	45	17,72		
	Συνθήκες εργασίας	39	15,35		
Κοινωνικές επιπτώσεις	Βιοτικές ανάγκες	36	14,17	89	35,04
	Μετανάστευση	10	3,94		
Ψυχολογική κατάσταση	Κοινωνική παθολογία	4	1,57	14	5,51
	Συναισθήματα	14	5,51		
	Δεν ξέρω – Δεν απαντώ	15	5,90		
	Σύνολο	254	100	254	100

3.2 Αποτελέσματα ανοικτής ερώτησης λέξεων που αναφέρονται μαζί με την οικονομική κρίση

Τα δεδομένα που προέκυψαν από τη συγκεκριμένη ερώτηση ομαδοποιούνται σε πέντε γενικές κατηγορίες. Από την ανάλυση απορρέει ότι τα ακούσματα των παιδιών αφορούν στις οικονομικές επιπτώσεις (36,22%), στις κοινωνικές επιπτώσεις (33,17%), στην πολιτική ζωή (20,67%) και στην ψυχολογική κατάσταση (7,69%) των ατόμων που διαβιώνουν στην Ελλάδα υπό συνθήκες οικονομικής κρίσης (βλ. πίνακα 6). Οι μαθητές περιγράφουν, δηλαδή, τις ζοφερές συνθήκες διαβίωσης των πολιτών σε συνθήκες οικονομικής κρίσης.

Πίνακας 6. Συχνότητα απαντήσεων για τις λέξεις που λέγονται μαζί με την οικονομική κρίση

Απαντήσεις	f	%
Οικονομικές επιπτώσεις	226	36,22
Κοινωνικές επιπτώσεις	207	33,17
Πολιτική ζωή	129	20,67
Ψυχολογική κατάσταση	48	7,69
Δεν ξέρω – Δεν απαντώ	14	2,24
Σύνολο	624	100

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων εξάγεται το συμπέρασμα ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των συμμετεχόντων (36,22%), συσχετίζει την οικονομική κρίση με τις οικονομικές επιπτώσεις που αυτή επιφέρει. Οι απαντήσεις της συγκεκριμένης κατηγορίας, όπως παρουσιάζονται στον πίνακα 7, χωρίζονται στις εξής υποκατηγορίες: των επιπτώσεων στο εισόδημα, των οικονομικών μέτρων, των συνεπειών της οικονομικής κρίσης, των συνθηκών εργασίας και των στρατηγικών αντιμετώπισης από τα νοικοκυριά.

Πίνακας 7. Βασικές κατηγορίες οικονομικών επιπτώσεων

- (α) **Επιπτώσεις στο εισόδημα** [περιλαμβάνει: φτώχεια, οικονομικά προβλήματα (απουσία χρημάτων, χρήματα, ανέχεια)].
- (β) **Οικονομικά μέτρα** [περιλαμβάνει: φόρος (χαράτσι), μείωση μισθών και συντάξεων, μνημόνιο].
- (γ) **Συνέπειες της οικονομικής κρίσης** [περιλαμβάνει: χρεοκοπία, πτώχευση, οικονομική κατάρρευση (κρίση)].
- (δ) **Συνθήκες εργασίας** [περιλαμβάνει: απουσία εργασίας, απώλεια εργασίας, ανεργία, κλείσιμο καταστημάτων].
- (ε) **Στρατηγικές αντιμετώπισης από τα νοικοκυριά** [περιλαμβάνει: μειώσεις σε δαπάνες του σπιτιού (μειώσεις στο ρεύμα, στο νερό, στα ρούχα, στη θέρμανση), δάνεια].
-
-

Στις αντιλήψεις των μαθητών, οι συζητήσεις για την οικονομική κρίση φαίνεται ότι συνδέονται συχνότερα με τις επιπτώσεις στο εισόδημα (42,48%), εν συγκρίσει με τις άλλες κατηγορίες (βλ. πίνακα 8). Σύμφωνα με την άποψή τους, η αναφορά στην οικονομική κρίση συνοδεύεται σε μεγάλο ποσοστό πρωτίστως με τη φτώχεια (22,12%) και δευτερευόντως με τα οικονομικά προβλήματα (20,35%), όπως η απουσία χρημάτων.

Σημαινούσα βαρύτητα ενέχει και η μνεία στα οικονομικά μέτρα (32,74%) που έχουν ληφθεί για την αντιμετώπιση του φαινομένου. Οι μαθητές στις απαντήσεις τους χρησιμοποιούν λέξεις όπως μνημόνιο (12,39%), φόρος (10,62%), μείωση μισθών και συντάξεων (9,73%) που παραπέμπουν στα οικονομικά μέτρα που έχουν ληφθεί. Συσχέτιση εμφανίζεται να υπάρχει μεταξύ της οικονομικής κρίσης και των αρνητικών επιπτώσεων στον τομέα της οικονομίας, όπως είναι η χρεοκοπία-πτώχευση και η οικονομική κατάρρευση (15,04%).

Τα νοικοκυριά στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες των αντίξοων συνθηκών υιοθετούν μια σειρά από μέτρα (9,73%). Τα μέτρα αυτά, όπως είναι οι μειώσεις στις δαπάνες του σπιτιού (5,75%) και η λήψη δανείων (3,98%), φαίνεται ότι στη σκέψη των παιδιών συνδέονται άμεσα με την οικονομική κρίση.

Πίνακας 8. Συχνότητα απαντήσεων της κατηγορίας οικονομικές επιπτώσεις

Κατηγορίες	Απαντήσεις	f	%	Σύνολο f	Σύνολο %
Επιπτώσεις στο εισόδημα	Φτώχεια	50	22,12	96	42,48
	Οικονομικά προ- βλήματα	46	20,35		
Οικονομικά μέτρα	Μνημόνιο	28	12,39	74	32,74
	Φόρος	24	10,62		
Συνέπειες της οικονομικής κρίσης	Μείωση μισθών συ- ντάξεων	22	9,73	34	15,04
	Χρεοκοπία /Πτώχευση	17	7,52		
	Οικονομική κατάρ- ρευση	17	7,52		
Στρατηγικές αντιμετώπισης από τα νοικο- κυριά	Μειώσεις σε δαπά- νες του σπιτιού	13	5,75	22	9,73
	Δάνεια	9	3,98		
Σύνολο		226	100	226	100

Η αμέσως επόμενη κατηγορία, μετά τις οικονομικές συνέπειες, που στις απαντήσεις των παιδιών συνδέεται με την οικονομική κρίση είναι οι κοινωνικές επιπτώσεις (33,17%). Σε αυτή την κατηγορία περιλαμβάνονται οι παρακάτω απαντήσεις: Εργασιακό καθεστώς, βιοτικές ανάγκες, μετανάστευση, κοινωνικές αντιδράσεις, κοινωνικά φαινόμενα, παραβατικότητα (βλ. πίνακα 9).

Πίνακας 9. Βασικές κατηγορίες των κοινωνικών επιπτώσεων

-
-
- (α) **Εργασιακό καθεστώς** [περιλαμβάνει: ανεργία, απώλεια εργασίας (κλείσιμο εργοστασίων, δημόσιες θέσεις)].
- (β) **Βιοτικές ανάγκες** [περιλαμβάνει: τροφή (πείνα, σκουπίδια, φαγητό), στέγη (άστεγοι, κατασχέσεις), υγεία (έλλειψη περίθαλψης και φαρμάκων, προβλήματα υγείας)].
- (γ) **Μετανάστευση** [περιλαμβάνει: μετανάστευση, μετανάστες].
- (δ) **Κοινωνικές αντιδράσεις** [περιλαμβάνει: διαδηλωτές, πορείες, απεργίες].
- (ε) **Κοινωνικά φαινόμενα** [περιλαμβάνει: ρατσισμός, αυτοκτονίες, αστυφιλία, χρυσή αυγή].
- (στ) **Παραβατικότητα** [περιλαμβάνει: εγκληματικότητα, κλέψιμο, βία].
-
-

Τα ακούσματα ενός πολύ σημαντικού ποσοστού των μαθητών, όπως αποτυπώνονται στον πίνακα 10, αφορούν στο εργασιακό καθεστώς (42,51%). Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά αποκρίνονται ότι μαζί με την έννοια της οικονομικής κρίσης έχουν ακούσει να αναφέρονται και λέξεις, όπως ανεργία (37,2%) και απώλεια εργασίας (5,31%).

Ένας επίσης καίριος τομέας που φαίνεται να έχει επηρεαστεί και να έχει πληγεί από τις συνέπειες της κρίσης είναι οι βιοτικές ανάγκες των ανθρώπων (33,33%). Από τις βιοτικές ανάγκες, η τροφή (18,36%) παρουσιάζεται να έχει μεγαλύτερη συσχέτιση με την κρίση. Χαρακτηριστικά, τα παιδιά περιγράφουν έννοιες που παραπέμπουν στην αδυναμία κάλυψης αυτής της ανάγκης, όπως είναι η πείνα και η αναζήτηση τροφής στα σκουπίδια. Η επόμενη σημαντική βιοτική ανάγκη είναι η στέγη (12,56%). Και εδώ οι μαθητές χρησιμοποιούν έννοιες που περιγράφουν τη μη ικανοποίηση αυτής της ανάγκης. Ως εκ τούτου, αναφέρονται σε άτομα που δεν έχουν σπίτια και είναι άστεγοι, όπως και σε εκείνους των οποίων τα σπίτια κατασχέθηκαν. Επίσης, ένα μικρό ποσοστό αναφέρθηκε στην υγεία (2,41%), περιγράφοντας καταστάσεις προβλημάτων υγείας και έλλειψης ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης.

Η μετανάστευση (9,66%) είναι άλλη μια έννοια που θεωρούν ότι συνοδεύει τις συζητήσεις για την οικονομική κρίση. Οι άνθρωποι έχοντας επωμιστεί τις δυσβάστα-

χτες συνέπειες τις κρίσης επιλέγουν να μεταναστεύσουν ελπίζοντας για ένα καλύτερο μέλλον.

Η δυσχερής κατάσταση της χώρας αλλά και των ανθρώπων προκάλεσε την αντίδραση της κοινωνίας (5,31%), η οποία έχει γίνει αντιληπτή από τους μαθητές. Δεν είναι επομένως τυχαία η σύνδεση των διαδηλώσεων, των απεργιών και των πορειών με την οικονομική κρίση.

Δεν εκπλήσσει επίσης το γεγονός της συσχέτισης του υπό διερεύνηση θέματος με κοινωνικά φαινόμενα (4,83%). Φαινόμενα που το τελευταίο διάστημα έχουν πάρει μεγαλύτερες διαστάσεις στη χώρα μας, όπως ο ρατσισμός, οι αυτοκτονίες, η αστυφιλία και η Χρυσή Αυγή.

Τέλος, οι μαθητές δεν παρέλειψαν να αναφερθούν στην παραβατικότητα (4,35%). Καταστάσεις, όπως η εγκληματικότητα, το κλέψιμο και η βία είναι συνδεδεμένες με τις κοινωνικές συνέπειες της οικονομικής κρίσης.

Πίνακας 10. Συχνότητα απαντήσεων της κατηγορίας κοινωνικές επιπτώσεις

Κατηγορίες	Απαντήσεις	f	%	Σύνολο f	Σύνολο %
Εργασιακό κα- θεστώς	Ανεργία	77	37,2	88	42,51
	Απώλεια εργασίας	11	5,31		
Βιοτικές ανάγκες	Τροφή	38	18,36	69	33,33
	Στέγη	26	12,56		
	Υγεία	5	2,41		
Μετανάστευση		20	9,66	20	9,66
Κοινωνικές α- ντιδράσεις		11	5,31	11	5,31
Κοινωνικά φαι- νόμενα		10	4,83	10	4,83
Παραβατικότητα		9	4,35	9	4,35
Σύνολο		207	100	207	100

Οι αντιλήψεις των παιδιών για την οικονομική κρίση, όπως προκύπτει από τον πίνακα 11, φαίνεται ότι έχουν διαμορφωθεί και βάσει της ενημέρωσης που έχουν για την πολιτική ζωή (20,67%). Οι μαθητές στην προσπάθειά τους να αναφερθούν στην πολιτική ζωή έδωσαν απαντήσεις όπως: Μέρκελ, ΔΝΤ, πολιτικοί, οι οποίες χωρίζονται σε δύο κατηγορίες. Από τη συχνότητα των απαντήσεων στη συγκεκριμένη κατηγορία της πολιτικής ζωής, η οποία παρουσιάζεται στον πίνακα 12, οι μαθητές φαίνεται να είναι αρκετά ενημερωμένοι για θέματα που άπτονται της εξωτερικής πολιτικής (67,44%) όσο και της εσωτερικής (32,56%).

Πίνακας 11. Βασικές κατηγορίες της πολιτικής ζωής

(α) Εξωτερική πολιτική [περιλαμβάνει: Μέρκελ, Δ.Ν.Τ., Τρόικα, Λίστα Λαγκάρτ, Πολιτικοί παράγοντες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Σύνοδος κορυφής, Euro group, Σόιμπλε, Ευρωζώνη, Γερμανία)].

(β) Εσωτερική πολιτική [περιλαμβάνει: Έλληνες / Ελλάδα, Πολιτικοί της Ν. Δημοκρατίας (Σαμαράς), Πολιτικοί του ΠΑΣΟΚ (Βενιζέλος, Παπανδρέου, Πάγκαλος), Πολιτικοί του Σύριζα (Τσίπρας)].

Όσον αφορά στην εξωτερική πολιτική έχει σχηματιστεί η πεποίθηση ότι πρόσωπα όπως η Μέρκελ (17,05%), το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (13,95%), η Τρόικα (13,95%), η Λίστα Λαγκάρντ (13,18%) καθώς και οι πολιτικοί παράγοντες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (9,30%) έχουν άμεση εξάρτηση με την οικονομική κρίση.

Από την άλλη, τα παιδιά δεν παρέλειψαν να αναφερθούν και στην εσωτερική πολιτική. Για τους μαθητές η οικονομική κρίση συνδέεται με όλους τους πολιτικούς ανεξαρτήτου κομματικής προέλευσης (11,63%). Αναφορά γίνεται ακόμη στην Ελλάδα και στους Έλληνες (6,98%). Η θεώρησή τους για την πολιτική της χώρας αφορά και σε πρόσωπα των κομμάτων της Ν.Δ. (6,20%), του ΠΑΣΟΚ (6,20%) και του Σύριζα (1,55%).

Πίνακας 12. Συχνότητα απαντήσεων της κατηγορίας πολιτική ζωή

Κατηγορίες	Απαντήσεις	f	%	Σύνολο f	Σύνολο %
Εξωτερική πολιτική	Μέρκελ	22	17,05		
	Δ.Ν.Τ.	18	13,95		
	Τρόικα	18	13,95	87	67,44
	Λίστα Λαγκάρτ	17	13,18		
Εσωτερική πολιτική	Πολιτικοί παράγοντες της Ευρωπαϊκής Ένωσης	12	9,30		
	Πολιτικοί	15	11,63		
	Έλληνες / Ελλάδα	9	6,98		
	Πολιτικοί της Ν. Δημο- κρατίας	8	6,20	42	32,56
	Πολιτικοί του ΠΑΣΟΚ	8	6,20		
	Πολιτικοί του Σύριζα	2			
Σύνολο		129	100	129	100

Εκτός από τις κοινωνικές επιπτώσεις, τις οικονομικές επιπτώσεις και την πολιτική ζωή, λόγος γίνεται και για την ψυχολογική κατάσταση (7,69%) στην οποία βρίσκονται οι πολίτες αυτής της χώρας (βλ. πίνακα 13).

Πίνακας 13. Βασική κατηγορία της ψυχολογικής κατάστασης

(α) **Συναισθηματικός αντίκτυπος** [περιλαμβάνει: φόβος, άγχος, απογοήτευση (απελπισία, αδιέξοδο, εγκατάλειψη), λύπη, θυμός, κατάθλιψη].

Πιο συγκεκριμένα, όπως παρουσιάζεται στον πίνακα 14, τα παιδιά επισημαίνουν τα αρνητικά συναισθήματα που η κρίση δημιουργεί όπως ο φόβος (25%), το άγχος (22,92%), η απογοήτευση (18,75%), η λύπη (14,58%), ο θυμός (12,5%) και η κατάθλιψη (6,25%) τα οποία περιγράφουν μια κατάσταση ψυχολογικής δυσφορίας.

Χρειάζεται να αναφερθεί ότι υπάρχει και ένα ποσοστό ατόμων (2,24%) που δεν θέλησε να αναφέρει κάποιες λέξεις που έχει ακούσει να λέγονται μαζί με την οικονομική κρίση ή που δεν γνώριζε τι να απαντήσει.

Πίνακας 14. Συχνότητα απαντήσεων της κατηγορίας ψυχολογική κατάσταση

Κατηγορίες	Απαντήσεις	f	%
Συναισθηματικός αντίκτυπος	Φόβος	12	25
	Άγχος	11	22,92
	Απογοήτευση	9	18,75
	Λύπη	7	14,58
	Θυμός	6	12,5
	Κατάθλιψη	3	6,25
Σύνολο		48	100

3.3 Αποτελέσματα ερωτηματολογίου

Προκειμένου να διαπιστωθεί η δομική εγκυρότητα του ερωτηματολογίου Παιδιών Δημοτικού Σχολείου για την Οικονομική Κρίση διενεργήθηκε ανάλυση κύριων συνιστωσών με ορθογώνια περιστροφή αξόνων. Καθώς υπήρχαν αρκετές προτάσεις που δε φόρτιζαν σημαντικά ή με νοηματική συνέπεια σε κάποιον παράγοντα, αποφασίστηκε αυτές να αφαιρεθούν. Η τελική ανάλυση διενεργήθηκε με είκοσι τέσσερις (24) από τις σαράντα πέντε (45) αρχικές προτάσεις και κατέδειξε πέντε (5) διακριτούς παράγοντες με ιδιοτιμή μεγαλύτερη του ένα (1). Στον πίνακα 15 παρουσιάζονται οι πέντε (5) παράγοντες και οι φορτίσεις των προτάσεων στον καθένα.

Στις απαντήσεις του ερωτηματολογίου εφαρμόστηκε παραγοντική ανάλυση με ορθογώνια περιστροφή τύπου Varimax. Η συγκεκριμένη ανάλυση, όπως φαίνεται στον πίνακα 15, έδωσε πέντε (5) παράγοντες οι οποίοι ερμηνεύουν το (53,967%) της συνολικής διακύμανσης των τιμών. Ο πρώτος παράγοντας ονομάστηκε Οικογενειακή ζωή, επειδή εκεί φορτίζουν προτάσεις που αναφέρονται στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην οικογενειακή ζωή. Ο δεύτερος ονομάστηκε Συναισθηματικές επιπτώσεις, καθώς σε αυτόν φορτίζουν προτάσεις που αναφέρονται στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στο συναίσθημα. Ο τρίτος παράγοντας ονομάστηκε Σχολική ζωή επειδή εκεί φορτίζουν προτάσεις που αναφέρονται στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη σχολική ζωή. Ο τέταρτος ονομάστηκε Κοινωνικές επιπτώσεις καθώς σε αυτόν τον παράγοντα φορτίζουν προτάσεις που αναφέρονται στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην κοινωνία. Τέλος, ο πέμπτος παράγοντας ονομάστηκε Οικονομικές επιπτώσεις καθώς σε αυτόν φορτίζουν προτάσεις που αφορούν στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στον οικονομικό τομέα. Στην ανάλυση συμπεριλήφθηκαν φορτίσεις που ήταν ίσες ή μεγαλύτερες του .40. Οι δείκτες αξιοπιστίας Cronbach's alpha για τους παράγοντες που προέκυψαν ήταν αποδεκτοί.

Πίνακας 15. Παραγοντική ανάλυση του Ερωτηματολογίου Παιδιών Δημοτικού Σχολείου για την Οικονομική Κρίση

Ερωτήσεις	Rotated Component Matrix ^a				
	Παράγοντες				
	Επιπτώσεις στην οικογενειακή ζωή	Συναισθηματικές επιπτώσεις	Επιπτώσεις στη σχολική ζωή	Κοινωνικές επιπτώσεις	Οικονομικές επιπτώσεις
32. Στο σπίτι δεν είχαμε θέρμανση εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.	.75				
30. Οι γονείς μου τελευταία μαλώνουν πιο συχνά, επειδή δεν έχουν χρήματα.	.74				
22. Έχω σταματήσει τα φροντιστήρια εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.	.73				
1. Υπάρχουν άτομα στην οικογένειά μου που έχουν χάσει τη δουλειά τους.	.59				
42. Οι γονείς μου συζητούν να φύγουμε στο εξωτερικό, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.	.52				
20. Οι γονείς μου δεν μου αγοράζουν συχνά ρούχα/παπούτσια εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.	.51				
13. Συζητώ με τους φίλους μου για την οικονομική κρίση.	.47				
21. Όταν ακούω τους γονείς μου να μιλούν για την οικονομική κρίση αισθάνομαι λύπη.		.82			
11. Όταν ακούω τους γονείς μου να μιλούν για την οικονομική κρίση ανησυχώ.		.78			
35. Όταν ακούω τους γονείς μου να μιλούν για την οικονομική κρίση αισθάνομαι φόβο.		.59			
6. Όταν οι γονείς μου μιλούν για την οικονομική κρίση είναι στενοχωρημένοι.		.53			
24. Ακούω συχνά τους γονείς μου να μιλούν για την οικονομική κρίση.		.51			
8. Στο σχολείο είχαμε ελλείψεις σε υλικό, όπως σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές, μπάλες, βιβλία, μουσικά όργανα κ.ά. εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.			.70		
39. Το σχολείο μου χρειάζεται επισκευές, όπως στη στέγη και στους τοίχους, που δεν έγιναν, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.			.69		
37. Στο σχολείο δεν είχαμε θέρμανση εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.			.59		
27. Οι δάσκαλοί μου μιλούν για την οικονομική κρίση.			.58		

28. Οι συμμαθητές μου στενοχωριούνται εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.	.47				
10. Γνωρίζω οικογένειες που εξαιτίας της οικονομικής κρίσης μένουν στο ίδιο σπίτι με τον παππού και τη γιαγιά.	.72				
33. Γνωρίζω κάποιους ανθρώπους που έφυγαν στο εξωτερικό για να βρουν δουλειά, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.	.69				
12. Γνωρίζω κάποιο παιδί που δεν συμμετείχε σε εκδρομές εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.	.58				
36. Πολλοί άνθρωποι δεν έχουν χρήματα για να φροντίσουν την οικογένειά τους.	.55				
38. Υπάρχουν πράγματα που θα ήθελα να έχω, αλλά που δεν τα έχω εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.	.76				
14. Το χαρτζιλίκι μου έχει μειωθεί εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.	.49				
25. Έχω ακούσει τους γονείς μου να λένε ότι δεν μπορούμε να βγούμε έξω για φαγητό (διασκέδαση/ψώνια), όπως παλαιότερα, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.	.48				
Cronbach's α	.76	.78	.66	.66	.67

Στον πίνακα 16 παρουσιάζονται οι μέσοι όροι, οι τυπικές αποκλίσεις και οι συσχετίσεις Pearson r μεταξύ των παραγόντων του ερωτηματολογίου Παιδιών Δημοτικού Σχολείου για την Οικονομική Κρίση που προέκυψαν από την ανάλυση κύριων συνιστωσών.

Πίνακας 16. Περιγραφική στατιστική και συσχετίσεις μεταξύ των παραγόντων του ερωτηματολογίου Παιδιών Δημοτικού Σχολείου για την Οικονομική Κρίση

	M.O.	T.A.	Επιπτώσεις στην οικογενειακή ζωή	Συναισθηματικές επιπτώσεις	Επιπτώσεις στη σχολική ζωή	Κοινωνικές επιπτώσεις	Οικονομικές επιπτώσεις
Επιπτώσεις στην οικογενειακή ζωή	1.74	.60	-				
Συναισθηματικές επιπτώσεις	2.65	.67	.34*	-			
Επιπτώσεις στη σχολική ζωή	2.34	.66	.36*	.24*	-		
Κοινωνικές επιπτώσεις	2.78	.74	.22*	.41*	.24*	-	
Οικονομικές επιπτώσεις	2.42	.82	.60*	.46*	.36*	.30*	-

* $p < .01$

Στον παραπάνω πίνακα φαίνεται ότι οι μαθητές απαντούν υψηλότερα στην απαντητική κλίμακα με αναφορά στις Κοινωνικές και τις Συναισθηματικές επιπτώσεις της κρίσης. Υψηλής έντασης συσχέτιση βρέθηκε μεταξύ των παραγόντων Οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης και επιπτώσεις στην Οικογενειακή ζωή.

Επίσης, διενεργήθηκε μια ANOVA προκειμένου να διερευνηθούν διαφορές μεταξύ των δύο φύλων στις αντιλήψεις τους για τις επιπτώσεις της κρίσης. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ των φύλων ως προς τις αναφερόμενες Συναισθηματικές επιπτώσεις της κρίσης ($F = 10.015, p = .002$). Συγκεκριμένα, τα κορίτσια αναφέρουν σημαντικά υψηλότερες βαθμολογίες ως προς τις Συναισθηματικές επιπτώσεις της κρίσης σε σχέση με τα αγόρια.

4. Αποτελέσματα των παιδικών σχεδίων

Τα σχέδια των μαθητών που αφορούσαν στην απεικόνιση των αντιλήψεών τους για την οικονομική κρίση, κωδικοποιήθηκαν ως προς το περιεχόμενό τους και αναδείχθηκαν οι εξής κατηγορίες: (α) κοινωνικές επιπτώσεις, (β) οικονομικές επιπτώσεις, (γ) πολιτική ζωή, (δ) ψυχολογική κατάσταση, (ε) δεν ξέρω – δεν απαντώ (βλ. πίνακα 17). Χρειάζεται σε αυτό το σημείο να επισημανθεί ότι ορισμένα παιδιά (30%), αναπάραστησαν στο σχέδιό τους πάνω από μία κατηγορία θεμάτων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο αριθμός συχνότητας της κάθε κατηγορίας να είναι μεγαλύτερος από τον αριθμό των συμμετεχόντων στην έρευνα.

Πίνακας 17. Βασικές κατηγορίες ανάλυσης του παιδικού σχεδίου

(α) Κοινωνικές επιπτώσεις [περιλαμβάνει: 1. Βιοτικές ανάγκες (στέγη, διατροφή), 2. Εργασιακό καθεστώς (απώλεια εργασίας, κλείσιμο εργοστασίων/επιχειρήσεων, ανεργία), 3. Κοινωνική παθογένεια (Χρυσή Αυγή, επαίτες, κοινωνική ανισότητα, παραβατικότητα, 4. Μετανάστευση)]

(β) Οικονομικές επιπτώσεις [περιλαμβάνει: έλλειψη χρημάτων, οικονομικά προβλήματα, φτώχεια].

(γ) Πολιτική ζωή [περιλαμβάνει: 1. Εξωτερική πολιτική ζωή (ΔΝΤ, Μέρκελ, Ευρωπαϊκή Ένωση), 2. Εσωτερική πολιτική ζωή (πολιτικοί, Έλληνες/Ελλάδα)].

(δ) Ψυχολογική κατάσταση [περιλαμβάνει: λύπη]

(ε) Δεν ξέρω – Δεν απαντώ

Από την ανάλυση των δεδομένων, όπως αποτυπώνονται στον πίνακα 18, προκύπτει ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των μαθητών (42,78%), επιχείρησαν να αποδώσουν τις αντιλήψεις τους για την οικονομική κρίση αναπαριστώντας θέματα που παραπέμπουν στις κοινωνικές συνέπειες του προς εξέταση φαινομένου. Το δεύτερο σε ποσοστό θέμα εμφάνισης, με μικρή διαφορά από το πρώτο, αφορά στις οικονομικές επιπτώσεις (41,24%). Ακολουθούν, με αισθητά μικρότερα ποσοστά, σχέδια που απεικονίζουν θέματα της πολιτικής ζωής (7,73%) και της ψυχολογικής κατάστασης

(6,18%). Υπήρξε ακόμη ένα μικρό ποσοστό παιδιών (2,06%) τα οποία δεν επιχειρήσαν να σχεδιάσουν κάποιο θέμα.

Όσον αφορά στις κοινωνικές επιπτώσεις γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι στις αντιλήψεις των παιδιών η οικονομική κρίση συσχετίζεται με την ελλιπή κάλυψη των βιοτικών αναγκών (30,93%). Πιο συγκεκριμένα, οι μαθητές ζωγράρισαν, κατά πρώτο λόγο, ανθρώπους που αδυνατούν να καλύψουν την ανάγκη τους για τροφή και ψάχνουν για φαγητό στους κάδους απορριμμάτων. Κατά δεύτερο, ανθρώπους που εκφράζουν και επικοινωνούν τη μη ικανοποίηση της συγκεκριμένης ανάγκης και επομένως το αίσθημα της πείνας. Σημαντική αναφορά, μέσω των σχεδίων, έγινε και στα άτομα εκείνα που έχουν μείνει άστεγα με αποτέλεσμα να κοιμούνται στα παγκάκια.

Στην προσπάθειά τους να αποδώσουν εικαστικά τις αντιλήψεις τους για το εργασιακό καθεστώς (5,67%) που επικρατεί την παρούσα χρονική στιγμή στη χώρα, σχεδίασαν καταστάσεις απώλειας εργασίας, ανεργίας, καθώς και το κλείσιμο εργοστασίων και επιχειρήσεων. Μία ακόμη συνέπεια της οικονομικής κρίσης στην κοινωνία, η οποία αναπαρίσταται είναι και η δημιουργία της κοινωνικής παθογένειας (4,64%) την οποία επιχειρήσαν να αποδώσουν μέσω των αναφορών τους στη Χρυσή Αυγή, στους επαίτες, την κοινωνική ανισότητα και την παραβατικότητα. Συγχρόνως, ένα μικρό ποσοστό μαθητών (1,55%) θέλησε να απεικονίσει το φαινόμενο της μετανάστευσης των Ελλήνων προς άλλες χώρες με σκοπό την αναζήτηση ενός πιο ελπιδοφόρου μέλλοντος. Δεν παρέλειψαν όμως να αποδώσουν και την αρνητική συνέπεια αυτής της επιλογής που είναι η εγκατάλειψη των παιδιών τους στην Ελλάδα.

Από την άλλη, ένα εξίσου σημαντικό ποσοστό (41,24%) επιχειρήσε να εκφράσει τις οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης στην κοινωνία. Ως εκ τούτου, οι μαθητές σχεδίασαν καταστάσεις που αποκαλύπτουν τις επιπτώσεις που η δυσμενής οικονομική κατάσταση έχει στο εισόδημα. Τα θέματά τους λοιπόν απεικόνιζαν την έλλειψη χρημάτων, τα οικονομικά προβλήματα και τη φτώχεια, με τα οποία έρχονται καθημερινά αντιμέτωποι οι πολίτες αυτής της χώρας.

Οι μαθητές δεν παρέλειψαν επίσης να αποδώσουν μέσω των σχεδίων τους, αλλά και να σχολιάσουν την πολιτική ζωή που στις αντιλήψεις τους έχει άμεση συνάρτηση με την οικονομική κρίση. Τα σχέδια τους θα μπορούσαν να χωριστούν σε αυτά που αφορούν στην εσωτερική πολιτική ζωή (4,64%) και σε αυτά που αφορούν στην εξωτερική πολιτική ζωή (3,09%). Στην υποκατηγορία της εσωτερικής πολιτικής ζωής ανήκουν τα σχέδια που αναφέρονται στους Έλληνες πολιτικούς, στους Έλληνες πολί-

τες και την Ελλάδα. Από την άλλη, στην εξωτερική πολιτική ζωή ανήκουν τα σχέδια που περιγράφουν την Ευρωπαϊκή Ένωση, το ΔΝΤ και τα πολιτικά πρόσωπα όπως η Μέρκελ.

Τέλος, υπήρχαν και εκείνοι οι οποίοι συσχετίζουν την οικονομική κρίση με την ψυχολογική κατάσταση των ατόμων (6,18%) που βιώνουν τις συνέπειές της. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά επιχείρησαν, μέσω των σχεδίων τους, να αποδώσουν το συναίσθημα της λύπης που οι άνθρωποι βιώνουν εν μέσω της οικονομικής κρίσης.

Επίσης, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι στο σύνολο των σχεδίων που περιλάμβαναν ανθρώπινες φιγούρες, αυτές απεικονίστηκαν με χαρακτηριστικά που δείχνουν τη βίωση αρνητικών συναισθημάτων (Bonoti & Misailidi, 2006. Brechet, Baldy & Picard, 2009). Το συγκεκριμένο συμπέρασμα επιβεβαιώνεται από τον τρόπο που αποδίδονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Δηλαδή, από το σχήμα των χειλιών που αναπαριστά το συναίσθημα της λύπης και από τα δακρυσμένα μάτια.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί ένα ελάχιστο ποσοστό μαθητών (2,06%) δεν σχεδίασε κάποιο θέμα.

Πίνακας 18. Συχνότητα εμφανίσεων των θεμάτων απεικόνισης

Απαντήσεις		f	%	Σύνολο f	Σύνολο %
Κοινωνικές επιπτώσεις	Βιοτικές ανάγκες	60	30,93	83	42,78
	Εργασιακό καθεστώς	11	5,67		
	Κοινωνική παθολογία	9	4,64		
	Μετανάστευση	3	1,55		
Οικονομικές επιπτώσεις		80	41,24	80	41,24
Πολιτική ζωή	Εσωτερική	9	4,64	15	7,73
	Εξωτερική	6	3,09		
Ψυχολογική κατάσταση		12	6,18	12	6,18
Δεν ξέρω – Δεν απαντώ		4	2,06	4	2,06
Σύνολο		194	100	194	100

Ενδεικτικά σχέδια των παιδιών που αναπαριστούν όλες τις κατηγορίες συνεπειών της οικονομικής κρίσης εμφανίζονται στο Παράρτημα, σελ. 122.

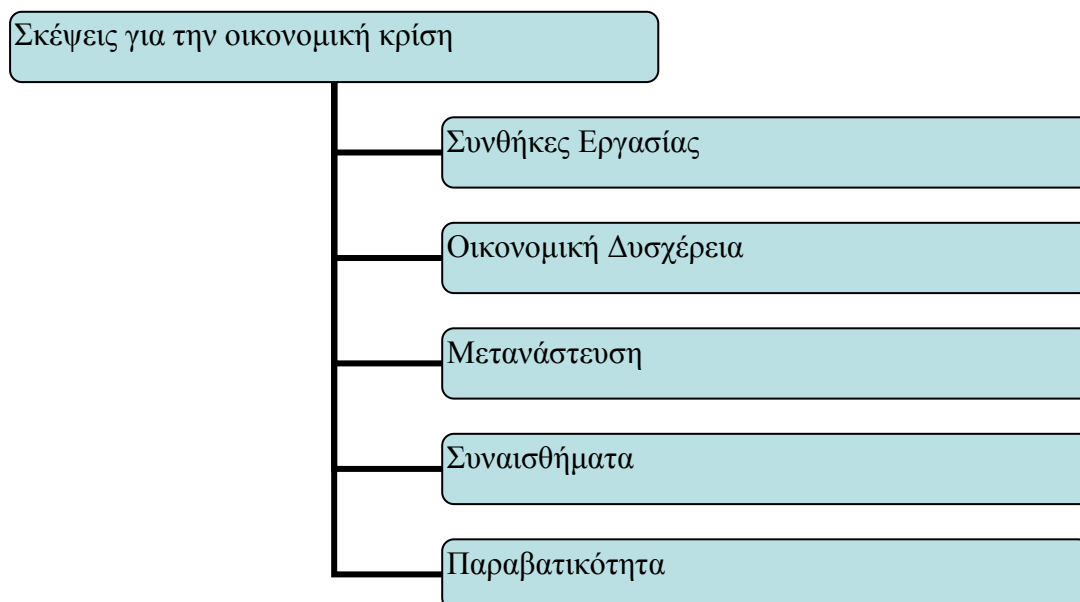
5. Αποτελέσματα συνεντεύξεων

Οι απαντήσεις των παιδιών στις ερωτήσεις της συνέντευξης κωδικοποιήθηκαν ως προς το περιεχόμενό τους και αναδύθηκαν επιμέρους κατηγορίες, οι οποίες παρουσιάζονται στα αντίστοιχα σχήματα που ακολουθούν. Στις συνεντεύξεις αναδείχθηκαν κάποιες επιπλέον κατηγορίες, όπως η αυτοκτονία και ο προβληματισμός που δεν εμφανίστηκαν στις ζωγραφιές των παιδιών.

5.1 Σκέψεις για την οικονομική κρίση

Όταν οι μαθητές καλούνται να περιγράψουν τις σκέψεις τους για την οικονομική κρίση απαντούν βασιζόμενοι στην εμπειρία τους είτε πρόκειται για άμεση προσωπική εμπειρία, μέσω της οποίας βιώνουν τις διάφορες επιπτώσεις της κρίσης. Είτε, από την άλλη, πρόκειται για εμπειρίες άλλων τις οποίες βιώνουν έμμεσα ή έχουν γίνει μάρτυρες σε αυτές. Γενικότερα, οι απαντήσεις τους στο συγκεκριμένο ερώτημα αναφέρονται κυρίως στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, όπως αποτυπώνονται στο Σχήμα 1 και περιγράφονται αναλυτικά στη συνέχεια.

Σχήμα 1: Σκέψεις για την οικονομική κρίση

5.1.1 Συνθήκες εργασίας

Ένα στοιχείο που αναδείχθηκε έντονα από την έρευνα είναι ότι οι περισσότεροι μαθητές όταν ακούν για την οικονομική κρίση οι σκέψεις τους στρέφονται στις συνθήκες εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, σκέπτονται τους ανθρώπους που αναζητούν εργασία, αλλά εξαιτίας των συνθηκών αδυνατούν να βρουν.

«...δεν υπάρχουν δουλειές» (M1).

Παράλληλα, υπάρχουν και εκείνοι που συνδέουν την οικονομική κρίση με την αύξηση των ποσοστών ανεργίας, αλλά και με την παρατεταμένη ύπαρξη του συγκεκριμένου φαινομένου.

«Πολλοί άνθρωποι είναι άνεργοι και μάλιστα κάποιοι έχουν πάρα πολύ καιρό να δουλέψουν» (M8).

Σε κάποιους άλλους, οι σκέψεις για την οικονομική κρίση συνδέονται με το κλείσιμο των επιχειρήσεων και κατ' επέκταση με την απώλεια εργασίας των εργαζομένων, καθώς και με τις συνέπειες που αυτή έχει στις οικογένειες.

«Πολλές επιχειρήσεις κλείνουν γιατί δεν έχουν χρήματα να πληρώσουν τα έξοδά τους και έτσι πολλοί γονείς απολύονται κάτι το οποίο οι ίδιοι δεν θέλουν γιατί αυτοί πρέπει να φροντίσουν τα παιδιά τους. Χωρίς δουλειά και χρήματα αυτό είναι πολύ δύσκολο» (M2).

5.1.2 Οικονομική δυσχέρεια

Στην αντίληψη αρκετών μαθητών η οικονομική κρίση αντιστοιχίζεται με την αντίξοχη οικονομική πραγματικότητα της χώρας και των κατοίκων της. Αναφερόμενοι στην οικονομική δυσχέρεια δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στην έλλειψη χρημάτων και κατ' επέκταση στις στερήσεις που οι άνθρωποι βιώνουν εξαιτίας της.

«Οι άνθρωποι δεν έχουν χρήματα να πάρουν φαγητό να φάνε, όπως κάποιοι που παίρνουν τρόφιμα από το κοινωνικό παντοπωλείο...» M6.

Για ορισμένους, η δυσχερής οικονομική κατάσταση μεταξύ άλλων, έχει οδηγήσει στην αυξημένη της εμφάνιση του φαινομένου της φτώχειας.

«...υπάρχουν οικονομικά προβλήματα γι' αυτό και επικρατεί φτώχεια...»M7.

5.1.3 Μετανάστευση

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός ότι η μετανάστευση στο εξωτερικό προς αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης αποτελεί ένα άλλο σκέλος στη θεώρηση του υπό εξέταση φαινομένου.

«...πολλοί άνθρωποι μεταναστεύουν σε άλλες χώρες για να βρουν καλύτερες συνθήκες ζωής» M7.

5.1.4 Συναισθήματα

Συστατικό στοιχείο αποτελούν τα συναισθήματα που φέρνουν στην επιφάνεια ή προκαλούν οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στους ανθρώπους. Τα συγκεκριμένα συναισθήματα φαίνεται να επηρεάζουν την ψυχολογική λειτουργία και να εκφράζουν την ψυχολογική δυσφορία των Ελλήνων.

Έτσι, ορισμένοι μαθητές αναφέρονται στην ψυχολογική πίεση που βιώνουν οι άνθρωποι από τις συνθήκες που επικρατούν κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης.

«...ότι πολλοί δεν έχουν δουλειά και γι' αυτό είναι πιεσμένοι» M6.

Άλλοι, θεωρούν αλληλένδετη την οικονομική κρίση με τα αυξημένα επίπεδα άγχους καθώς και του φόβου που το άγνωστο μέλλον επιφυλάσσει στον καθένα.
«Επίσης πολλοί είναι αγχωμένοι και φοβισμένοι για το μέλλον» M7.

5.1.5 Παραβατικότητα

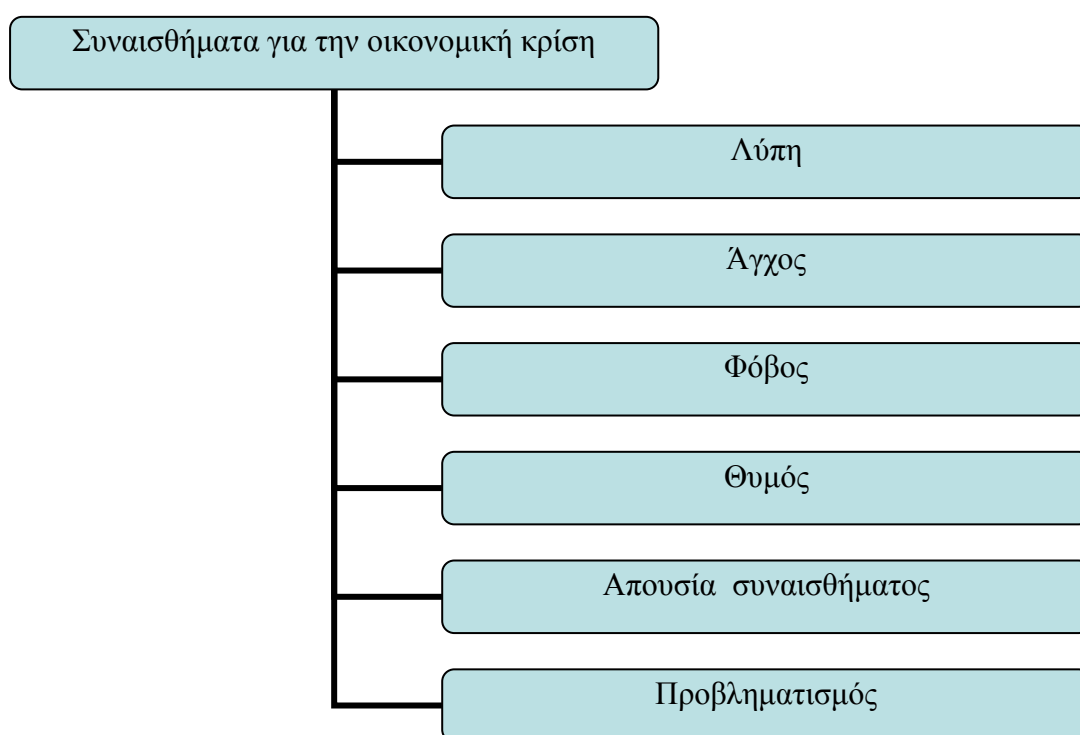
Δεν έλειψαν όμως και οι μαθητές που εστίασαν στην αύξηση της παραβίασης των νόμων και των κανόνων που επικρατούν στην κοινωνία.

«...το χειρότερο είναι το κλέψιμο, η φτώχεια και η βία που δημιουργούνται στους συμπολίτες μας» M5.

6.1 Συναισθήματα των μαθητών για την οικονομική κρίση

Η οικονομική κρίση φαίνεται να προκαλεί μία σειρά από αρνητικά συναισθήματα στους μαθητές. Τα συναισθήματα αυτά υποδηλώνουν μία έντονη ψυχολογική φόρτιση, η οποία είναι συνέπεια των δυσκολιών που βιώνουν τόσο στο άμεσο περιβάλλον τους όσο και στο ευρύτερο. Τα συναισθήματα στα οποία αναφέρθηκαν οι μαθητές παρουσιάζονται στο Σχήμα 2, ενώ περιγράφονται αναλυτικά στη συνέχεια.

Σχήμα 2: Τα συναισθήματα των μαθητών για την οικονομική κρίση

6.1.1 Λύπη

Οι ορατές αρνητικές επιπτώσεις σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής δραστηριότητας των ανθρώπων προκαλούν στους περισσότερους μαθητές λύπη.

«Τις περισσότερες φορές όταν ακούω ειδήσεις και μιλάνε για την οικονομική κρίση στενοχωριέμαι για τους ανθρώπους που δεν έχουν δουλειές, σπίτι ή να φάνε. Αυτοί οι άνθρωποι χρειάζονται βοήθεια και κανένας δεν τους βοηθάει» M1.

«Στεναχωριέμαι για όλους αυτούς τους ανθρώπους που βρίσκονται σε άσχημη κατάσταση. Που δεν έχουν δουλειά, που τους έχουν απολύσει, δεν έχουν χρήματα και σπίτι για να μείνουν» M5.

6.1.2 Άγχος

Τα υψηλά επίπεδα άγχους των γονέων, λόγω των δυσχερειών που αντιμετωπίζουν, σε έναν μεγάλο βαθμό μεταβιβάζονται, εκούσια ή ακούσια, στα παιδιά συμβάλλοντας, με τον τρόπο αυτό, στην ανάπτυξη ενός φαύλου κύκλου.

«Νιώθω άγχος και εγώ μερικές φορές, ειδικά όταν βλέπω τους γονείς μου αγχωμένους να μιλάνε για την οικονομική κρίση και τα προβλήματα. Εντάξει, προσπαθώ και εγώ να τους βοηθάω, να μην ξοδεύω πολλά λεφτά και να διαβάζω για να τους κάνω χαρούμενους» M2.

6.1.3 Φόβος

Η οικονομική κρίση φαίνεται ότι λειτουργεί ως ένας ψυχοπιεστικός παράγοντας και από το γεγονός ότι εγείρει τον φόβο στα παιδιά για το μέλλον της οικογένειάς τους και κατ' επέκταση για τις δικές τους μελλοντικές συνθήκες διαβίωσης.

«Φοβάμαι. Φοβάμαι να μην χάσουν οι γονείς μου τις δουλειές τους και δεν έχουμε χρήματα για να φάμε ή να πληρώσουμε το ενοίκιο του σπιτιού. Βλέπω τους ανθρώπους που έχουν χάσει τις δουλειές τους και δεν έχουν να αγοράσουν στα παιδιά τους ρούχα, φαγητό και ανησυχώ. Δεν θέλω να συμβεί και σε μας το ίδιο. Τότε θα είμαστε όλοι πολύ στεναχωρημένοι» M7.

6.1.4 Θυμός

Οι μαθητές εκφράζουν ακόμη συναισθήματα θυμού για τη δυσχερή κατάσταση στην οποία έχουν υποπέσει και αντιμετωπίζουν οι πολίτες καθώς και για την άμβλυνση των κοινωνικό-οικονομικών διαφορών. Επίσης, εκδηλώνουν θυμό για την πολιτική ηγεσία, αφού κατά τη γνώμη τους οι πολιτικοί είναι υπαίτιοι για την κατάσταση που έχει περιέλθει η χώρα.

«Κάποιες φορές θυμώνω με όλη αυτή την κατάσταση. Κάποιοι είναι πλούσιοι, με βίλες, αυτοκίνητα, ταξίδια και άλλοι δεν έχουν να φάνε» M8.

«Κάποιες φορές νιώθω θυμό που οι πολιτικοί μάς έφθασαν σε αυτή την κατάσταση»M9.

6.1.5 Απουσία συναισθήματος και προβληματισμός

Βέβαια, από την άλλη πλευρά, υπάρχουν και εκείνοι στους οποίους η οικονομική κρίση δεν φαίνεται να προκαλεί κάποια συναισθήματα, θετικά ή αρνητικά, τα οποία θα μπορούσαν να εκφραστούν. Ή θα μπορούσε να υποθεί ότι ενδεχομένως να τίθεται σε λειτουργία ο ψυχολογικός αμυντικός μηχανισμός της άρνησης προκειμένου να αντιμετωπιστεί η ψυχολογική ένταση.

«Εντάξει, δεν νιώθω κάτι. Προσπαθώ να μην το σκέφτομαι» M4.

Επιπλέον, οι απαντήσεις των παιδιών φέρνουν στην επιφάνεια των προβληματισμούς τους για το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης. Τα αίτια που προκάλεσαν αυτές τις επιζήμιες συνθήκες μέσα στις οποίες διαβιούν φαίνεται να αποτελούν αντικείμενο έντονου προβληματισμού για τους μαθητές.

«Προβληματίζομαι ορισμένες φορές γιατί φθάσαμε σε αυτό το σημείο. Να μην έχουν κάποιοι να φάνε και άλλοι να ζούνε με ελάχιστα χρήματα»M10.

7.1 Αλλαγές στη ζωή των μαθητών

Η οικονομική κρίση φαίνεται ότι σε κάποιες περιπτώσεις επηρεάζει τις καθημερινές συνήθειες των μαθητών, ενώ σε κάποιες άλλες δεν έχει καμία επίδραση. Οι αλλαγές στη ζωή τους έχουν άμεση σχέση με την οικονομική κατάσταση των οικογενειών τους. Διαφαίνεται ότι τα παιδιά αντιλαμβάνονται μια θετική συσχέτιση ανάμεσα στην οικονομική κατάσταση των οικογενειών και στις αρνητικές αλλαγές που σημειώνονται στις συνήθειές τους. Ως εκ τούτου, όταν μειώνονται τα έσοδα της οικογένειας φαίνεται να μειώνονται και συγκεκριμένες δραστηριότητες των παιδιών.

Οι διάφορες πτυχές της ζωής έχουν παραμείνει ανεπηρέαστες σε ορισμένους μαθητές.

«Όχι, δεν μπορώ να πω ότι έχει αλλάξει κάτι» M1.

«Όχι, δεν έχει αλλάξει κάτι. Μάλλον πρέπει να πω ότι δεν έχει αλλάξει κάτι ακόμα, γιατί στο μέλλον δεν ξέρω τι θα συμβεί» M9.

Από την άλλη, η οικονομική κρίση φαίνεται να επιδρά αρνητικά σε ορισμένες πτυχές της καθημερινότητάς τους. Η συνήθεια που έχει υποστεί αρνητικές μεταβολές είτε πρόκειται για μείωση είτε για διακοπή, είναι το χαρτζιλίκι.

«Ναι, πλέον δεν παίρνω χαρτζιλίκι στο σχολείο. Μου φτιάχνει η μαμά μου ένα τοστ από το σπίτι και αυτό τρώω στο σχολείο» M2.

Τα παιδιά, ζώντας σε μια χώρα που βρίσκεται υπό καθεστώς οικονομικής κρίσης έρχονται αντιμέτωποι με τις στρατηγικές αντιμετώπισης που υιοθετούν οι οικογένειές τους. Μία επιλογή των νοικοκυριών είναι να μειώσουν τα χρήματα που διατίθενται για την αγορά των προσωπικών ειδών.

«...οι γονείς μου δεν μου αγοράζουν κάτι που θέλω, ρούχα, παπούτσια, cd, και λένε συνέχεια ότι πρέπει να κάνουμε οικονομία γιατί δεν έχουμε χρήματα» M3.

«...πλέον δεν αγοράζω περιττά πράγματα όπως αγόραζα πριν. Για παράδειγμα δεν αγοράζω παιχνίδια για το play station αλλά πάω και τα νοικιάζω» M8.

Οι οικογένειες εξαιτίας των περιορισμένων οικονομικών εσόδων έχουν προβεί στη μείωση ή διακοπή συνηθειών, όπως είναι η αγορά φαγητού απ' έξω.

«...ο πατέρας μου έμεινε άνεργος και έτσι πλέον έχουμε σταματήσει να αγοράζουμε φαγητό απ' έξω...» M6.

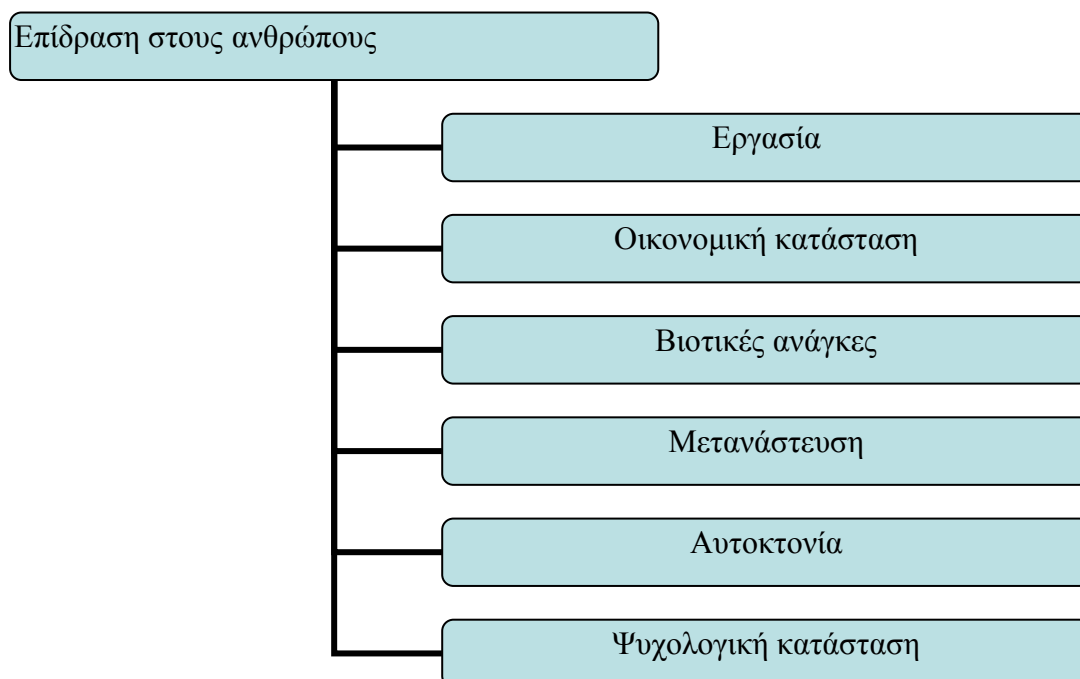
Επίσης, προκειμένου να εξοικονομήσουν χρήματα οδηγούνται στην επιλογή της μείωσης των ταξιδιών αναψυχής.

«Ναι, δεν πηγαίνουμε τόσο συχνά εκδρομές. Οι γονείς μου λένε ότι πρέπει να κάνουμε οικονομία και ότι δεν μπορούμε να πηγαίνουμε βόλτες αφού χρειάζονται χρήματα» M7.

8.1 Επίδραση της οικονομικής κρίσης στους ανθρώπους

Οι απαντήσεις των παιδιών αποκαλύπτουν μια πολύπλευρη και εις βάθος ενημέρωσή τους για τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην κοινωνία. Η ποικιλομορφία των απαντήσεων μαρτυρά το εύρος των ερεθισμάτων και βιωμάτων που λαμβάνουν τα παιδιά για τον τρόπο που η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει τους ανθρώπους. Φαίνεται να τους έχει δημιουργηθεί η πεποίθηση ότι οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης επιδρούν βλαπτικά σε πολλούς τομείς της ζωής. Με άλλα λόγια, οι μαθητές θεωρούν ότι τα άτομα έρχονται αντιμέτωπα όχι με μία, αλλά με πολλαπλές κρίσεις.

Σχήμα 4: Επίδραση της οικονομικής κρίσης στους ανθρώπους

8.1.1 Εργασία

Σύμφωνα με τη πεποίθησή τους, η ύπαρξη του υπό εξέταση φαινομένου έχει υπονομεύσει το εργασιακό καθεστώς των ανθρώπων.

«Οι άνθρωποι χάνουν τις δουλειές τους και μετά στενοχωριούνται που δεν έχουν χρήματα για να μπορέσουν να αγοράσουν πράγματα που θέλουν ή πράγματα για τα παιδιά τους» M6.

8.1.2 Οικονομική κατάσταση

Άλλος ένας τομέας που έχει πληγεί δραστικά από τις δυσχερείς οικονομικές συνθήκες είναι η οικονομική κατάσταση των ατόμων.

«Οι άνθρωποι δεν έχουν χρήματα και στενοχωριούνται γιατί δεν μπορούν να κάνουν πράγματα. Όπως να αγοράσουν στα παιδιά τους αυτά που θέλουν» M2.

8.1.3 Βιοτικές ανάγκες

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης είναι τόσο σοβαρές που θέτουν σε κίνδυνο ακόμη και το πολύτιμο αγαθό της υγείας μέσω της ανεπαρκούς κάλυψης των βιοτικών αναγκών.

«Υπάρχουν και κάποιοι που δεν έχουν ούτε να φάνε και ψάχνουν στα σκουπίδια. Εγώ έχω δει δύο φορές ανθρώπους να ψάχνουν στα σκουπίδια. Δεν έχουν δουλειά γιατί έχουν κλείσει τα εργοστάσια που δούλευαν εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Και αφού κάποιος δεν έχει δουλειά δεν θα έχει και χρήματα» M1.

8.1.4 Μετανάστευση

Η αίσθηση που υπάρχει είναι ότι η δυσμενής κατάσταση που επικρατεί στη χώρα στρέφει κάποιους συμπολίτες μας στην επιλογή της μετανάστευσης, με σκοπό την αναζήτηση καλύτερων επιπέδων ζωής ή όρων διαβίωσης.

«Περισσότεροι άνθρωποι έχουν μείνει χωρίς δουλειά και αναγκάζονται να μεταναστεύσουν σε άλλη χώρα» M7.

« ... οι άνθρωποι δεν έχουν χρήματα και δουλειές και έτσι κάποιοι αναγκάζονται να φύγουν στο εξωτερικό» M4.

8.1.5 Αυτοκτονία

Εντύπωση προκαλεί και η αντίληψη ότι υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι μη μπορώντας να ανταπεξέλθουν στη δυσβάσταχτη κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει, οδηγούνται στην επιλογή της αυτοκτονίας.

«Έχω ακούσει πάρα πολλά παραδείγματα για ανθρώπους που αυτοκτόνησαν γιατί δεν είχαν χρήματα και για ανθρώπους που ψάχνουν στα σκουπίδια για να βρουν κάτι να φάνε» M5.

8.1.6 Ψυχολογική κατάσταση

Η οικονομική κρίση με βάση τις απόψεις των παιδιών φαίνεται ότι επηρεάζει και την ψυχολογική κατάσταση των ατόμων και φέρνει στην επιφάνεια ποικιλία αρνητικών συναισθημάτων, όπως λύπη, άγχος και φόβο.

«Οι άνθρωποι χάνουν τις δουλειές τους και μετά στενοχωριούνται που δεν έχουν χρήματα για να μπορέσουν να αγοράσουν πράγματα που θέλουν ή πράγματα για τα παιδιά τους» M6.

«Οι άνθρωποι είναι φτωχοί, άνεργοι και βρίσκονται σε μία κακή συναισθηματική κατάσταση, στενοχωριούνται» M10.

«Οι άνθρωποι είναι αγχωμένοι με όλη αυτή την κατάσταση. Δεν ξέρουν τι πρέπει να κάνουν για να αντιμετωπίσουν την οικονομική κρίση» M8.

«Περισσότεροι άνθρωποι έχουν μείνει χωρίς δουλειά και αναγκάζονται να μεταναστεύσουν σε άλλη χώρα. Πολλοί είναι αγχωμένοι με την κατάσταση που επικρατεί ή γιατί δεν έχουν χρήματα ή γιατί φοβούνται να μη χάσουν και εκείνοι τις δουλειές τους» M7.

9.1 Προσδοκίες για το μέλλον

Οι προσδοκίες των μαθητών ως προς τις συνθήκες που θα επικρατούν τα επόμενα χρόνια στη χώρα, αλλά και ως προς τις συνθήκες ζωής της οικογένειάς τους, διαπνέονται, στο μεγαλύτερο ποσοστό, από μια αισιόδοξη ματιά.

9.1.1 Αισιόδοξες

Οι προσδοκίες τους ως προς το μέλλον διαφαίνονται θετικές αφού θεωρούν ότι το μέλλον προδιαγράφεται καλύτερο από το παρόν.

«Πιστεύω ότι τα πράγματα τα επόμενα χρόνια θα αλλάξουν. Δεν πιστεύω ότι οι άνθρωποι θα γίνουν πλούσιοι, αλλά δεν θα πεινάνε κιόλας. Αυτό είναι πολύ βασικό» M9.

«Πιστεύω ότι στο μέλλον τα πράγματα θα βελτιωθούν και οι άνθρωποι θα επανέλθουν στην κατάσταση που ήταν πριν την κρίση» M10.

«Νομίζω ότι τα πράγματα θα αλλάξουν προς το καλύτερο. Πόσο χειρότερα δηλαδή μπορεί να γίνουν;» M4.

Καθίσταται προφανές ότι ενδόμυχα σιγοκαίει η ελπίδα ότι τα πράγματα θα αλλάξουν προς το καλύτερο και επομένως οι παρούσες συνθήκες θα βελτιωθούν.

«Ελπίζω να είναι καλύτερο γιατί η κατάσταση είναι πολύ δύσκολη. Μακάρι να αλλάξουν τα πράγματα και να έχουν οι άνθρωποι δουλειές και χρήματα για να καλύπτουν τις ανάγκες τους» M7.

9.1.2 Απαισιόδοξες

Η αρνητική όμως κατάσταση που επικρατεί, για ορισμένους, δεν αφήνει περιθώρια ελπίδας για κάποια θετική αλλαγή.

«Το ίδιο δύσκολο. Δεν νομίζω να αλλάξει κάτι αφού συνέχεια κλείνουν δουλειές και οι άνθρωποι δεν έχουν να πληρώσουν τα χρέη τους και τους φόρους» M3.

Συγχρόνως, οι δυσμενείς επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι οι κάτοικοι αυτής της χώρας παραπέμπουν σε ένα δυσοίωνα μέλλον.

«Δεν ξέρω. Πιστεύω πως οι δουλειές θα συνεχίζουν να κλείνουν, θα πληρώνουμε συνέχεια φόρους και χαράτσια και θα μειώνονται οι μισθοί και αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα περισσότεροι άνθρωποι να μείνουν χωρίς δουλειά και χρήματα» M1.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μία προσπάθεια διερεύνησης των αντιλήψεων των παιδιών για το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, επιδιώκει να πραγματευτεί τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται την οικονομική κρίση και πώς θεωρούν ότι αυτή επηρεάζει την ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη, τη συμπεριφορά, τη σχολική ζωή, τις οικογενειακές σχέσεις, καθώς και ποιες είναι η επιπτώσεις της στην κοινωνία. Η κατανόηση των αντιλήψεων των παιδιών για την οικονομική κρίση θεωρούμε ότι μπορεί να αποτελέσει την αφορμή για περαιτέρω έρευνα, αλλά και να δημιουργήσει εκείνο το πλαίσιο που είναι απαραίτητο ώστε να υπάρξουν νέες και καινοτόμες προτάσεις για προγράμματα παρέμβασης.

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι τα παιδιά, αφενός λόγω της ενημέρωσής τους μέσω των ποικίλων πληροφοριών που λαμβάνουν και αφετέρου μέσω των βιωμάτων τους, έχουν σχηματίσει εμπειριστατωμένες και έγκυρες αντιλήψεις για την οικονομική κρίση, τις αλλαγές που τη συνοδεύουν και τις συνέπειες που τα ίδια και οι οικογένειές τους βιώνουν. Στη συνέχεια, θα επιχειρηθεί να αναδειχθούν τα βασικότερα ευρήματα της παρούσας έρευνας και να συζητηθούν σε σχέση με την υπάρχουσα βιβλιογραφία.

4.1 Νοηματοδότηση της οικονομικής κρίσης

Οι μαθητές στην προσπάθειά τους να δώσουν νόημα και περιεχόμενο στην έννοια της οικονομικής κρίσης απάντησαν με ξεκάθαρο τρόπο που δεικνύει ότι οι αντιλήψεις τους για το συγκεκριμένο φαινόμενο σχετίζονται πρωτίστως με θέματα που άπτονται των αρνητικών οικονομικών επιπτώσεων στη ζωή των ατόμων. Τα παιδιά επικεντρώθηκαν κυρίως στην περιγραφή της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης που έχουν περιέλθει και βιώνουν οι πολίτες, κάνοντας αναφορές στην έλλειψη χρημάτων, στα οικονομικά προβλήματα και στη φτώχεια. Το συγκεκριμένο εύρημα βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία με την αντίστοιχη έρευνα της Ντολιοπούλου (2013) στην οποία η δημοφιλέστερη απάντηση ως προς το τι πιστεύουν τα παιδιά ότι είναι η οικονομική κρίση αφορά στην έλλειψη χρημάτων. Επίσης, το γεγονός αυτό ενισχύει και επιβεβαιώνει την υπάρχουσα βιβλιογραφία σύμφωνα με την οποία, η οικονομική κρίση ενδέ-

χεται να επηρεάσει τα φτωχά νοικοκυριά και τα παιδιά μέσω του μειωμένου εισοδήματος (Mendoza, 2009), και της αύξησης της φτώχειας (Mendoza, 2009. Parks, Abbott, & Wilkinson, 2009).

Τα παιδιά, δευτερευόντως συσχετίζουν την οικονομική κρίση με θέματα που αφορούν στις κοινωνικές επιπτώσεις, στην πολιτική ζωή και στην ψυχολογική κατάσταση των Ελλήνων. Οι αντιλήψεις τους φαίνεται ότι έχουν διαμορφωθεί βάσει της πολύπλευρης και εις βάθος ενημέρωσης για τις επιπτώσεις στην κοινωνία (Christoroulou, 2013. Ντολιοπούλου, 2013). Πιο συγκεκριμένα, οι μαθητές συσχετίζουν την οικονομική κρίση κατά πρώτο λόγο με το καθεστώς εργασίας που επικρατεί στη χώρα. Αναφέρονται δηλαδή κυρίως στην απώλεια εργασίας και την ανεργία. Άλλωστε σε παγκόσμια κλίμακα, έρευνες έχουν δείξει ότι η οικονομική κρίση αυξάνει σε μεγάλο βαθμό τα ποσοστά της ανεργίας, (Eurochild, 2011. Μπαλούρδος & Σπυροπούλου, 2011. Ramesh, 2009. Richardson, 2010), όπως ακριβώς συμβαίνει και στη χώρα μας (ΕΛ.ΣΤΑΤ., 2013)

Παράλληλα, φαίνεται ότι τα παιδιά έχουν σχηματίσει την πεποίθηση ότι πρόσωπα και πολιτικοί παράγοντες της εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής έχουν άμεση σχέση με την οικονομική κρίση. Το παρόν εύρημα έρχεται να επιβεβαιώσει τις αναφορές των παιδιών για τη Γερμανία και την Τρόικα που έγιναν στην έρευνα της Ντολιοπούλου (2013).

Τέλος, οι μαθητές επιχειρούν να νοηματοδοτήσουν την κρίση αναφερόμενοι στα αρνητικά συναισθήματα που αυτή επιφέρει, περιγράφοντας με αυτόν τον τρόπο μία κατάσταση ψυχολογικής δυσφορίας. Το εύρημα αυτό ενδεχομένως ερμηνεύει την αύξηση που υπάρχει στις τηλεφωνικές γραμμές ψυχολογικής στήριξης. Το 27% των κλήσεων για παροχή ψυχολογικής στήριξης της Γραμμής Βοήθειας για την Κατάθλιψη του Προγράμματος «Αντι-στίγμα», του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Ψυχικής Υγιεινής (Ε.Π.Ι.Ψ.Υ.), συνδέεται με την οικονομική κρίση, τις αυξημένες δυσκολίες και τα προβλήματα που υφίστανται στον χώρο εργασίας (Μπούρας & Λύκουρας, 2011).

4.2 Συνέπειες της οικονομικής κρίσης

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων προκύπτει ότι οι μαθητές αντιλαμβάνονται επακριβώς τις οικονομικές, κοινωνικές, συναισθηματικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης καθώς και τις επιπτώσεις στην οικογενειακή και τη σχολική ζωή. Από την πληθώρα των επιπτώσεων που συνοδεύουν την οικονομική κρίση, φαίνεται ότι για τα παιδιά οι κοινωνικές (Christopoulou, 2013. Συνήγορος του Παιδιού, 2011-2012), οικονομικές και συναισθηματικές διαστάσεις της κρίσης έχουν τον σημαντικότερο ρόλο.

Οι μαθητές σχολιάζοντας τις κοινωνικές επιπτώσεις αναφέρονται συχνότερα στις συνθήκες εργασίας που επικρατούν στη χώρα. Συζητούν δηλαδή για τα υψηλά ποσοστά της ανεργίας ή για την απώλεια εργασίας, επιβεβαιώνοντας με αυτόν τον τρόπο τον εφιάλτη της ανεργίας με τον οποίο έρχονται αντιμέτωπα τα άτομα, σε παγκόσμια (Eurochild, 2011. Μπαλούρδος & Σπυροπούλου, 2011. Ramesh, 2009. Richardson, 2010) και τοπική κλίμακα (ΕΛ.ΣΤΑΤ., 2013).

Εξέχουσα θέση στις αντιλήψεις τους έχει και η αδυναμία κάλυψης των βασικών βιοτικών αναγκών, όπως είναι η διατροφή και η στέγη. Τα παιδιά επικοινωνούν συχνά εμπειρίες-καταστάσεις που κυριαρχούν στην καθημερινότητά τους και κατά τις οποίες οι άνθρωποι υποφέρουν από την πείνα και αναζητούν τροφή στους κάδους απορριμμάτων. Συγχρόνως αναφέροντας την έλλειψη στέγης ενισχύουν την πεποίθηση ότι μεταξύ άλλων οι κατασχέσεις είναι ακόμη μία συνέπεια της οικονομικής κρίσης που πλήττει τις ζωές των παιδιών (Lovell & Isaacs, 2008).

Το παραπάνω εύρημα βρίσκεται σε συμφωνία με τη βιβλιογραφία που υποστηρίζει ότι οι αρνητικές επιπτώσεις της τρέχουσας παγκόσμιας οικονομικής κρίσης αφορούν στους επισφαλείς τομείς της διατροφής και της υγείας του 80% του πληθυσμού στις περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες (Pee, et al, 2010). Δεν είναι εξάλλου τυχαίο ότι μεταξύ 2010 και 2011 έχει διπλασιαστεί το ποσοστό των νοικοκυριών κάτω από το όριο της φτώχειας που δήλωσαν αδυναμία να έχουν μία επαρκή διατροφή. (Eurostat, 2011 στο Unicef, 2013). Τα νοικοκυριά, από την άλλη, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης υιοθετούν επικίνδυνες και επιβλαβείς στρατηγικές αντιμετώπισης, όπως είναι η μείωση της ποικιλίας, της ποσότητας και της θρεπτικής ποιότητας της διατροφής (Dercon, 2008. Dornan, 2010. Hoss-

ain & McGregor, 2011. Unicef, 2009a). Κατά συνέπεια, εμφανίζεται αύξηση στα ποσοστά υποσιτισμού μεταξύ των παιδιών (Patel, 2009. Unicef, 2009a. Unicef, 2009c).

Άλλο ένα φαινόμενο που απέκτησε μεγάλες διαστάσεις στη χώρα μας κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης και που έχει τύχει της προσοχής των παιδιών είναι η μετανάστευση ατόμων στο εξωτερικό προς αναζήτηση εργασίας και αξιοπρεπών συνθηκών διαβίωσης (Παπαϊωάννου, 2013. Συνήγορος του Παιδιού, 2011-2012). Δεν είναι όμως λίγα και εκείνα τα παιδιά που αναφέρονται σε καταστάσεις κοινωνικής παθογένειας, όπως είναι οι αυτοκτονίες, η βία, η παραβατικότητα και η Χρυσή Αυγή. Οι συγκεκριμένες αναφορές συμφωνούν με τα ευρήματα της βιβλιογραφίας ότι σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, εμφανίζονται έντονα φαινόμενα, όπως εθνικές εντάσεις, πορνεία (Fildis, 2011), εξεγέρσεις, κοινωνικές αναταραχές (Patel, 2009) και μικρά παιδιά να εμπλέκονται σε εγκληματικές - παραβατικές δραστηριότητες (Harper, 2009. Hossain & McGregor, 2011. Unicef, 2013).

Στις συνέπειες της οικονομικής κρίσης εντάσσουν και το φαινόμενο της αύξησης των αυτοκτονιών, ενισχύοντας τα αποτελέσματα της έρευνας ότι υπό το καθεστώς της οικονομικής κρίσης αυξάνονται τα ποσοστά των ατόμων που επιλέγουν την αυτοκτονία (Fildis, 2011. Harper, 2009. Λώλης, 2011. Shah, et al., 1987), όπως και τα ποσοστά των παιδιών (Harper, 2009). Σύμφωνα με έρευνα που δημοσιεύεται στο British Medical Journal εκτιμάται ότι η κρίση ευθύνεται για 4884 επιπλέον αυτοκτονίες το 2009 σε 54 χώρες (Chang, Stuckler, Yip, & Gunnell, 2013).

Από τις απαντήσεις των παιδιών προκύπτει ακόμη ότι οι οικογένειες, για να υπερκεράσουν τις συνέπειες της κρίσης, υιοθετούν διάφορες στρατηγικές αντιμετώπισης. Μία από αυτές τις στρατηγικές είναι η επιστροφή στην πατρική οικογένεια και κατ' επέκταση η διαμονή με τον παππού και τη γιαγιά (Unicef, 2012).

Οι αντιλήψεις τους για τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης περιστρέφονται και γύρω από την περιγραφή των συνεπειών της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης στο μειωμένο εισόδημα (Ντολιοπούλου, 2013). Χαρακτηριστική είναι η αναφορά τους στη φτώχεια, στην έλλειψη χρημάτων και στα οικονομικά προβλήματα. Ορισμένοι από τους μαθητές αναφέρθηκαν και στις περικοπές των κοινωνικών δαπανών, οι οποίες αποτελούν μέρος της δημοσιονομικής λιτότητας (Espey & Garde, 2010. Eurochild, 2011. Mendoza, 2009. Μπαλούρδος & Σπυροπούλου, 2012. Ortiz, Chai, Cummins & Vergara, 2010).

Προσοχή χρειάζεται να δοθεί και στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη κάλυψη βασικών συνθηκών διαβίωσης των οικογενειών, όπως είναι η θέρμανση. Τα παιδιά, αναφερόμενα στην απουσία ή την ελλιπή θέρμανση στον χώρο του σπιτιού, έρχονται να επιβεβαιώσουν τις έρευνες που αποκαλύπτουν ότι οι οικογένειες υιοθετούν στρατηγικές αντιμετώπισης, όπως είναι οι περικοπές στις δαπάνες θέρμανσης. Η', από την άλλη, αδυνατούν ολοκληρωτικά να καλύψουν αυτή την ανάγκη. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat, ο δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης τουλάχιστον τεσσάρων βασικών αγαθών και υπηρεσιών, μεταξύ των οποίων είναι και η θέρμανση, το 2011 έχει αυξηθεί στη χώρα μας (Unicef, 2013).

Επιπροσθέτως, οι συνθήκες που επικρατούν σε περίοδο οικονομικής κρίσης φαίνεται ότι διαταράσσουν την ποιότητα των σχέσεων των συζύγων, στις οποίες κυριαρχούν οι διαφωνίες και εντάσεις. Οι μαθητές που συμμετείχαν στην έρευνα ανέφεραν ότι οι γονείς τους τελευταία μαλώνουν πιο συχνά, επειδή δεν έχουν χρήματα. Τα παιδιά τα οποία γίνονται μάρτυρες μιας τέτοιας κατάστασης δεν μπορούν παρά να επηρεάζονται άμεσα από τις διαταρασσόμενες σχέσεις των γονέων. Η ανασκόπηση ερευνών αποκαλύπτει ότι η οικονομική δυσπραγία επηρεάζει την ψυχολογική λειτουργία των γονέων καθώς και τη συμπεριφορά τους (Bolger, Patterson, Thompson & Kupersmidt, 1995. Elder, Van Nguyen & Caspi 1985. McLoyd, 1990. Φατούρου, 2010). Οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης (Liker & Elder, 1983), το οικονομικό άγχος (Sobolewski και Amato, 2005) και το οικογενειακό στρες (Hossain & McGregor, 2011) διαταράσσουν τις σχέσεις των συζύγων και γενικότερα τις σχέσεις της οικογένειας με αποτέλεσμα να αυξάνεται η οικογενειακή διχόνοια (Fritz, 2009. Hossain & McGregor, 2011. Liker & Elder, 1983. Sobolewski & Amato, 2005).

Προφανώς, οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης δεν σταματούν εδώ. Υψηλά ποσοστά εμφανίζονται και στις αρνητικές αλλαγές που συμβαίνουν στις καθημερινές συνήθειες των παιδιών. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά μιλούν για αρνητικές επιπτώσεις στα φροντιστήρια, στο χαρτζιλίκι, στις δραστηριότητες και στη συμμετοχή τους στις εκδρομές. Το ίδιο υποστηρίζεται και από την έρευνα του Συνηγόρου του παιδιού όπου το 59% των παιδιών απάντησε ότι υπήρξαν αρνητικές αλλαγές στο χαρτζιλίκι, το 33% στις ξένες γλώσσες, τα αθλήματα και τα φροντιστήρια και το 40% στις εξωσχολικές δραστηριότητες. Ενδεχομένως, μια περαιτέρω έρευνα να αποδείξει κάποια αιτιώδη σχέση μεταξύ των παραγόντων της οικονομικής κατάστασης και των αρνητικών αλλαγών στις καθημερινές συνήθειες των παιδιών. Επιπλέον, λόγος γίνεται και

για τη μείωση της αγοραστικής δύναμης (Mendoza, 2009) σε αγορές ρούχων και παπουτσιών. Δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι υπό συνθήκες οικονομικής κρίσης συχνό είναι το φαινόμενο να διατίθενται λιγότερα χρήματα για τα μη διατροφικά είδη όπως η υγειονομική περίθαλψη, η εκπαίδευση καθώς και για άλλες βασικές ανάγκες (Detcon, 2008. Dornan, 2010).

Άλλος ένας σημαντικός τομέας που πλήττεται από το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης είναι και ο τομέας της σχολικής ζωής. Χαρακτηριστικά οι μαθητές αναφέρουν ότι εξαιτίας της δυσχερούς οικονομικής κατάστασης και της συνακόλουθης δυσκολίας και αδυναμίας άντλησης πόρων, τα σχολικά κτίρια μένουν χωρίς τις απαραίτητες και αναγκαίες επισκευές (Parks, et al., 2009. «Συν-φροντίζω», 2012). Παράλληλα, ένας σημαντικός αριθμός παιδιών επισημαίνει και την απουσία θέρμανσης στον χώρο του σχολείου.

Τα συναισθήματα των μαθητών για την οικονομική κρίση αποκαλύπτουν μία έντονη ψυχολογική φόρτιση, συνέπεια των δυσκολιών που βιώνουν τόσο στο άμεσο όσο και στο ευρύτερο περιβάλλον. Παρόμοια είναι και τα αποτελέσματα από την έρευνα των Hossain και McGregor (2011) που ανέδειξε τις αγωνίες και το άγχος των ίδιων των παιδιών σχετικά με την οικονομική κρίση. Οι αρνητικές όμως αντιλήψεις και τα αρνητικά βιώματα δεν αποτελούν εμπόδιο στο να ατενίζουν τα παιδιά το μέλλον με αισιόδοξη ματιά.

Η ποικιλία των απαντήσεων φανερώνει το εύρος των ερεθισμάτων και των βιωμάτων που λαμβάνουν τα παιδιά για τον τρόπο που η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει τους διάφορους τομείς της ζωής των ανθρώπων (Christopoulou, 2013. Ντολιπούλου, 2013). Χρειάζεται να επισημανθεί ότι έχει δημιουργηθεί η πεποίθηση ότι οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης επιδρούν βλαπτικά σε πολλούς τομείς της ζωής των ατόμων και επομένως τα άτομα έρχονται αντιμέτωπα όχι με μία, αλλά με πολλαπλές κρίσεις. Ως εκ τούτου, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στην Ελλάδα το ποσοστό των παιδιών που διαβιούν σε συνθήκες πολλαπλών μειονεξιών (φτώχεια, σοβαρή υλική αποστέρηση και χαμηλή ένταση εργασίας), το 2011 έφθασε στο 3,5% δηλαδή, σε 69.000 παιδιά (Unicef, 2013). Τέλος, θεωρείται σκόπιμο να αναφερθεί ότι η οικονομική κρίση και, κατ' επέκταση, οι ποικίλες επιπτώσεις στους διάφορους τομείς της ζωής που τη συνοδεύουν απασχολούν τα παιδιά, γι' αυτό άλλωστε είναι συχνό θέμα συζήτησης μεταξύ τους.

4.3 Συμβολή της τριγωνοποίησης στη διεξαγωγή της έρευνας

Τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν διερεύνησαν τις αντιλήψεις των παιδιών για την οικονομική κρίση και συνέβαλαν στην πολύπλευρη κατανόηση του θέματος. Η τεχνική της τριγωνοποίησης ανέδειξε την ποικιλία και την πολυπλοκότητα του φαινομένου εξετάζοντάς το και φωτίζοντάς το από διαφορετικές οπτικές γωνίες (Cohen & Manion, 1994). Το ερωτηματολόγιο, η συνέντευξη και το παιδικό σχέδιο ανταποκρίθηκαν στις απαιτήσεις και τους στόχους της έρευνας και λειτούργησαν συμπληρωματικά, προσφέροντας μια πιο πλούσια και ολοκληρωμένη διερεύνηση του φαινομένου.

Το ερωτηματολόγιο παρείχε τη δυνατότητα ποσοτικών και αντικειμενικών μετρήσεων και αποδείχθηκε ως μια ενδεδειγμένη μέθοδος διερεύνησης ευαίσθητων θεμάτων (Robson, 2010), όπως είναι οι αντιλήψεις των παιδιών για την οικονομική κρίση. Μέσω του ερωτηματολογίου τα παιδιά είχαν τη δυνατότητα να απαντήσουν σε ευαίσθητες ερωτήσεις που αφορούσαν στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης σε σημαντικούς και βασικούς τομείς της ζωής τους, όπως είναι ο τομέας της οικογενειακής και σχολικής ζωής.

Η ημιδομημένη συνέντευξη έδωσε τη δυνατότητα να διερευνηθούν σε βάθος (Cohen & Manion, 1994), διαφορετικές εκδοχές του θέματος και γι' αυτό τα δεδομένα που προέκυψαν είναι πλούσια και διαφωτιστικά (Robson, 2010). Συλλέχθηκαν ακόμη πληροφορίες τόσο από λεκτικές όσο και από μη λεκτικές ενδείξεις (Σταλίκας, 2011. Robson, 2010), οι οποίες συνέβαλαν στην καλύτερη και πολύπλευρη κατανόηση των ευρημάτων της ποσοτικής έρευνας. Συγχρόνως, διερευνήθηκαν οι σκέψεις, τα βαθύτερα συναισθήματα καθώς και οι προσδοκίες των μαθητών που δεν μπορούσαν να εξεταστούν στα πλαίσια του ερωτηματολογίου.

Το παιδικό σχέδιο μετρίασε την ένταση των παιδιών, μείωσε τις άμυνές τους και αύξησε τη δυνατότητα για επικοινωνία (Gross & Hayne, 1998. Malchiodi, 2001). Μέσω των σχεδίων προσφέρθηκε η ευκαιρία στα παιδιά να αποκαλύψουν τις σκέψεις τους πάνω στο αφηρημένο θέμα (Misailidi, et al., 2012) της οικονομικής κρίσης. Η μη λεκτική φύση του συγκεκριμένου εργαλείου τους προσέφερε τη δυνατότητα να εκφράσουν τα συναισθήματά τους (Brechet, Baldy & Picard, 2009. Cugmas, 2004. Gombrich, 1972 στο Picard, Brechet & Baldy, 2007. Brechet, Picard & Baldy, 2007)

και τις αντιλήψεις τους για την οικονομική κρίση και να σταθούν με κριτική ματιά απέναντι στο εν λόγω φαινόμενο.

4.4 Περιορισμοί της έρευνας

Η έρευνα υπόκειται σε κάποιους περιορισμούς που αφορούν στην επιλογή του δείγματος, όπως είναι πρώτον το μέγεθος του δείγματος που θα μπορούσαμε να χαρακτηριστεί μικρό. Δεύτερον, το εύρος του δείγματος είναι περιορισμένο, αφού ο πληθυσμός προέρχεται από μία συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, εκείνη της πόλης των Τρικάλων, και αφορά μία συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα, τους μαθητές της Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης των Δημοτικών σχολείων. Αντίθετα, με το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης έρχονται αντιμέτωποι όλοι οι μαθητές, ανεξάρτητα από τον χώρο κατοικίας τους ή την ηλικία στην οποία βρίσκονται. Οι αδυναμίες αυτές αναπόφευκτα περιορίζουν τη δυνατότητα γενίκευσης των αποτελεσμάτων και αναγωγής των συμπερασμάτων στον πληθυσμό. Συνεπώς, τα συγκεκριμένα αποτελέσματα είναι σκόπιμο να αντιμετωπιστούν με προσοχή, αλλά και ως μία πρώτη προσπάθεια σκιαγράφησης των αντιλήψεων των μαθητών της Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης για τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης.

Στους περιορισμούς της έρευνας χρειάζεται να προστεθεί ότι οι απαντήσεις των συμμετεχόντων, ιδιαίτερα σε μία έρευνα όπως η συγκεκριμένη που διερευνά αντιλήψεις, προσωπικά βιώματα και συναισθήματα, πιθανόν να αποκλίνουν από την πραγματικότητα και να έχουν μία πιο θετική χροιά. Ως εκ τούτου, οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης ενδεχομένως να είναι πιο δυσμενείς για τα παιδιά.

Οι έρευνες που εξετάζουν επίκαιρα θέματα, όπως το θέμα της οικονομικής κρίσης, δεν έχουν μόνιμο ή στατικό χαρακτήρα. Τα αποτελέσματα αφορούν στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο και στις αντιλήψεις των μαθητών που έχουν σχηματιστεί με βάση τις συγκεκριμένες εμπειρίες. Κατά συνέπεια, πιθανώς, η δεδομένη έρευνα να έχει περιορισμένη χρονική ισχύ.

4.5 Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες

Με βάση τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα της έρευνας θεωρείται σκόπιμο οι μελλοντικές έρευνες να στοχεύουν σε ένα αντιπροσωπευτικότερο δείγμα, ώστε να είναι δυνατή η γενίκευση των αποτελεσμάτων. Το δείγμα θα μπορούσε να αποτελείται από έναν μεγαλύτερο πληθυσμό, ο οποίος θα προέρχεται από τον ευρύτερο μαθητικό πληθυσμό. Δηλαδή, θα περιλαμβάνει και άλλες ηλικιακές ομάδες και μαθητές που προέρχονται από άλλες γεωγραφικές περιοχές της Ελλάδας.

Η ανάλυση που παρέχεται σε αυτή την εργασία προφανώς παρουσιάζει μία μη ολοκληρωμένη εικόνα των αντιλήψεων των μαθητών για την οικονομική κρίση. Θα είναι σημαντικό επομένως να διερευνηθούν περαιτέρω και πληρέστερα, αλλά και να καθοριστούν ακριβέστερα, οι παράγοντες που διαμορφώνουν τις αντιλήψεις των παιδιών. Η χαρτογράφηση αυτών των παραγόντων θα μπορούσε να βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίον σχηματίζονται οι αντιλήψεις των παιδιών, αλλά και το πώς αυτές μεταβάλλονται.

Δεδομένης της σημαντικότητας και της πολυπλοκότητας του φαινομένου κρίνεται ωφέλιμο η μελλοντική έρευνα να συμπεριλάβει μεταβλητές που δεν λήφθηκαν υπόψη στη συγκεκριμένη έρευνα, όπως ο τομέας της υγείας και της ανάπτυξης των παιδιών. Η έρευνα θα μπορούσε επίσης να κατευθυνθεί προς τη διεξοδικότερη διερεύνηση των στάσεων και των συναισθημάτων των μαθητών για τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη ζωή τους.

Μία διαχρονική έρευνα που θα μελετά τη διαμόρφωση και την πορεία των αντιλήψεων των παιδιών για την οικονομική κρίση στην πάροδο του χρόνου και θα προβαίνει σε συγκρίσεις μεταξύ των διάφορων αποτελεσμάτων θα κάλυπτε ένα μεγάλο κενό της ερευνητικής προσπάθειας. Ακόμη, θα συνέβαλε στον σχεδιασμό μιας αποτελεσματικής πολιτικής αντιμετώπισης, με σκοπό να προστατευτούν τα παιδιά από τον αρνητικό αντίκτυπο της οικονομικής κρίσης.

4.6 Συνεισφορά της έρευνας

Η διερεύνηση των αντιλήψεων των μαθητών για την οικονομική κρίση αποτέλεσε – από όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε - για πρώτη φορά αντικείμενο έρευνας. Για το λόγο αυτό, η παρούσα έρευνα μπορεί να αποτελέσει έναν βασικό αρωγό και σύμμαχο στην κατανόηση των αντιλήψεων των παιδιών για το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης. Η διερεύνηση και κατανόηση των αντιλήψεών τους οδηγεί στην χαρτογράφηση των μεταβαλλόμενων αναγκών και κατ' επέκταση συμβάλει στον σχεδιασμό και την εφαρμογή προγραμμάτων και πρακτικών αντιμετώπισης των επιπτώσεων την κρίσης από την πολιτική ηγεσία, την κοινωνία, το σχολείο και την οικογένεια. Η κατάλληλη και έγκαιρη παρέμβαση για την πρόληψη και αντιμετώπιση των επιπτώσεων στα παιδιά θα αναχαιτίσει τον αρνητικό αντίκτυπο στην ανάπτυξή τους.

Η χρησιμοποίηση της τριγωνοποίησης, δηλαδή της ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας για τη συλλογή και ανάλυση των δεδομένων, εξασφαλίζει τη μεγαλύτερη και εις βάθος κατανόηση του θέματος και αποδίδει τα μέγιστα δυνατά οφέλη. Η συγκεκριμένη μέθοδος προσφέρει εις βάθος πληροφορίες για τις αντιλήψεις των μαθητών, τα συναισθήματα και τις συμπεριφορές τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστόπουλος, Δ. Κ. & Σουμάκη, Ε. (2012). Οι επιπτώσεις της κοινωνικο-οικονομικής κρίσης στην ψυχική υγεία παιδιών και εφήβων. Στην Τριμηνιαία έκδοση της Ελληνικής Ψυχιατρικής Εταιρείας. *Ψυχιατρική*, 23(1), 13-16.
- Anderson, R., Dubois, H., Leoncikas, T., & Sándor, E. (2012). *Third European Quality of Life Survey - Quality of life in Europe: Impacts of the crisis*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Τόπος έκδοσης DOI: 10.2806/42471
- Barrientos, A. & Nipo-Zarazía, M. (2011). Financing Social Protection for Children in Crisis Contexts. *Development Policy Review*, 29(5), 603-620.
- Βαρουφάκης, Γ. (2011). *Κρίσης Λεξιλόγιο: Οι οικονομικοί όροι που μας καταδυναστεύουν*. Αθήνα: Ποταμός.
- Beale, N. & Nethercott, S. (1985). Job-loss and family morbidity: a study of a factory closure. *The Journal of the Royal College of General Practitioners*, 35(280), 510-514.
- Bhutta, Z. A., Bawany, F. A., Feroze, A., Rizvi, A., Thapa, S. J., Patel, M. (2009). Effects of the Crises on Child Nutrition and Health in East Asia and the Pacific. *Global Social Policy*, 9(1), 119-143. DOI: 10.1177/1468018109106888
- Bolger, K. E., Patterson, C. J., Thompson, W. W. & Kupersmidt, J. B. (1995). Psychosocial Adjustment among Children Experiencing Persistent and Intermittent Family Economic Hardship. *Child Development*, 66(4), 1107-1129.
- Bonoti, F., & Misailidi, P. (2006). Children's developing ability to depict emotions in their drawings. *Perceptual and Motor Skills*, 103(2), 495-502. DOI: 10.2466/pms.103.2.495-502.

- Brechet, C., Picard, D., & Baldy, R. (2007). Expression des émotions dans le dessin d'un homme chez l'enfant de 5 à 11 ans. *Canadian Journal of Experimental Psychology*, 61(2), 142-153.
- Brechet, C., Baldy, R. & Picard, D. (2009). How does Sam feel? : Children's labelling and drawing of basic emotions. *British Journal of Developmental Psychology*, 27(3), 587-606. DOI: 10.1348/026151008X345564
- Γιωτάκος, Ο., Καραμπελας, Δ. & Καυκάς Α. (2011). Επίπτωση της οικονομικής κρίσης στην ψυχική υγεία στην Ελλάδα. *Ψυχιατρική*, 22(2), 109-119.
- Cameron, L. A. (2001). The impact of the Indonesian financial crisis on children: An analysis using the 100 villages data. *Bulletin of Indonesian Economic Studies*, 37(1), 43-64. DOI: 10.1080/000749101300046492
- Campbell, F. A. & Ramey, C. T. (1994). Effects of Early Intervention on Intellectual and Academic Achievement: A Follow-up Study of Children from Low-Income Families. *Child Development*, 65(2), 684-698. DOI: 10.1111/j.1467-8624.1994.tb00777.x
- Chang, SS., Stuckler, D., Yip, P., Gunnell, D. (2013). Impact of 2008 global economic crisis on suicide: time trend study in 54 countries. *British Medical Journal (BMJ)*, 347(f 5239), 1-21. DOI: 10.1136. 1-15
- Christopoulou, M. (2013). Exploring the Socio-Politics of the Greek Debt Crisis in a Primary Art Classroom: A Political Cartooning Project. *International Journal of Art & Design Education*, 32(1), 44-54. DOI: 10.1111/j.1476-8070.2013.01757.x
- Cohen, L. & Manion, L. (1994). *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

- Creswell, J. W. (2011). *Η Έρευνα στη Εκπαίδευση: Σχεδιασμός, Διεξαγωγή και Αξιολόγηση της Ποσοτικής και Ποιοτικής Έρευνας*. Αθήνα: Έλλην.
- Cugmas, Z. (2004). Representations of the child's social behavior and attachment to the kindergarten teacher in their drawing. *Early Child Development and Care*, 174(1), 13-30. DOI: 10.1080/0300443032000103115
- Delpuech, F., Traissac, P., Martin-Prével, Y., Massamba, JP. & Maire, B. (2000). Economic crisis and malnutrition: socioeconomic determinants of anthropometric status of preschool children and their mothers in an African urban area. *Public Health Nutrition*, 3(1), 39-47. DOI: 10.1017/S1368980000000069
- Dercon, S. (2008). Children and the Food Price Crisis. *Young Lives Policy Brief 5*, Oxford: Young Lives.
- Dornan, P. (2010). *Understanding the Impacts of Crisis on Children in Developing Countries: Young Lives Round 3 Preliminary Findings*. Oxford: Young Lives.
- Duryea, S. & Morales, M. (2011). Effects of the Global Financial Crisis on Children's School and Employment Outcomes in El Salvador. *Development Policy Review*, 29(5), 527-546.
- Elder, G. H., Jr., Van Nguyen, T. & Caspi, A. (1985). Linking Family Hardship to Children's Lives. *Child Development*, 56(2), 361-375.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.). (Ιούλιος 6, 2013). *Δελτίο Τύπου. Έρευνα Εργατικού Δυναμικού: Μάρτιος 2013*, 1-5. Πειραιάς: ΕΛΣΤΑΤ.
- Espey, J. & Garde, M. (2010). *The global economic crisis: Balancing the books on the backs of the world's most vulnerable children?* G20 Brief, London: Save the Children UK.

Eurochild. (January 2011). *How the economic and financial crisis is affecting children & young people in Europe*. Report by Eurochild based on evidence collected through Eurochild membership. Belgium: Eurochild. Ανακτήθηκε από <http://ssrn.com/abstract=1761271>

Φατούρου, Μ. (2010). Εργασία και ανεργία: ψυχολογικές επιπτώσεις. *Εγκέφαλος*, 47(4), 176-180.

Fildis, A., T. (2011). The welfare of women and children during the global economic crisis. *Trakya University Journal of Social Science*, 13(2), 297-308.

Fritz, G. K. (2009). *The economic crisis is our children's crisis too*. Editor's Commentary. *Brown University Child and Adolescent Behavior Letter*.

Gross, J., & Hayne, H. (1998). Drawing Facilitates Children's Verbal Reports of Emotionally Laden Events. *Journal of Experimental Psychology*, 4(2), 163-179. DOI: [10.1037/1076-898X.4.2.163](https://doi.org/10.1037/1076-898X.4.2.163)

Harper, C. (2009). *Children in times of economic crisis: Past lessons, future policies*. London: Unicef. Ανακτήθηκε από <http://dev.odionline.org/chaptermediadevelopment.com/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/events-presentations/510.pdf>

Harper, C. & Jones, N. (2011). Impacts of Economic Crises on Child Well-being. *Development Policy Review*, 29(5), 511-526. DOI: [10.1111/j.1467-7679.2011.00544.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-7679.2011.00544.x)

Harper, C., Jones, N., McKay, A., Espey, J. (2009). *Children in times of economic crisis: Past lessons, future policies*. London: Overseas Development Institute.

Harper, C., Jones, N., Perezniето, P. & McKay, A. (2011). Promoting Children's Well-being: Policy Lessons from Past and Present Economic Crises. *Devel-*

opment Policy Review, 29(5), 621-641. DOI: 10.1111/j.1467-7679.2011.00550.x

Hossain, N. & McGregor, J. A. (2011). A 'Lost Generation'? Impacts of Complex Compound Crises on Children and Young People. *Development Policy Review*, 29(5), 565-584. DOI: 10.1111/j.1467-7679.2011.00547.x

IEG (Independent Evaluation Group). (2010). *The World Bank Group's Response to the Global Economic Crisis—Phase I*. Washington, DC: World Bank. DOI: 10.1596/978-0-8213-8665-1

Ινστιτούτο Κοινωνικής και Προληπτικής Ιατρικής (ΙΚΠΙ). (2006). Δελτίο τύπου. Ανακτήθηκε στις 20/09/13, από http://www.neaygeia.gr/pdf/HellasHealth_I_sunolika_apotelesmata.pdf

International labour organization (ILO) (2009). Global employment trends 2009. ILO: Geneva. Ανακτήθηκε στις 21/12/2010, από http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/publication/wcms_101461.pdf

Investopedia. *Definition of 'Financial Crisis'*. Ανακτήθηκε στις 5/10/2013, από <http://www.investopedia.com/terms/f/financial-crisis.asp>

Investopedia. *explains 'Financial Crisis'*. Ανακτήθηκε στις 5/10/2013, από <http://www.investopedia.com/terms/f/financial-crisis.asp>

Kane, J. (2009). What the Economic Crisis Means for Child Labour. *Global Social Policy*, 9(1), 175-196. DOI: 10.1177/1468018109106890

Kawewe, S. M. & Dibie, R. (2000). The Impact of Economic Structural Adjustment Programs [ESAPs] on Women and Children: Implications for Social Welfare in Zimbabwe. *Journal of Sociology and Social Welfare*, 27(4), 79-107.

Κιούσης, Γ. (23 Ιουνίου 2011). Η κρίση πλήττει παιδιά, εφήβους. Ελευθεροτυπία.
Ανακτήθηκε στις 18/09/2013, από
<http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=286883>

Κοκκέβη, Α., Σταύρου, Μ., Φωτίου Α., Καναβού, Ε. (2011). *Έφηβοι και βία*. Σειρά θεματικών τευχών: Έφηβοι, Συμπεριφορές & Υγεία. Αθήνα: Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής.

Liker, J. K. & Elder, G. H., Jr. (1983). Economic Hardship and Marital Relations in the 1930s. *American Sociological Review*, 48(3), 343-359.

Lovell, P. & Isaacs, J. (2008). *The Impact of the Mortgage Crisis on Children and Their Education*. Washington, DC: First Focus.

Λώλης, Κ. (17 Φεβρουαρίου 2011). *Οικονομική κρίση και αυτοκτονίες στην Ελλάδα*. Ανακτήθηκε από <http://www.iatronet.gr/ygeia/psychiki-ygeia/article/14050/oikonomiki-krisi-kai-aftoktonies-stin-ellada.html>

Μαλλιάρου Μ. & Σαράφης Π. (2012). Οικονομική κρίση. Τρόπος επίδρασης στην υγεία των πολιτών και στα συστήματα υγείας. *Το Βήμα του Ασκληπιού*, 11(1), 202-212.

McLoyd, V. C. (1990). The Impact of Economic Hardship on Black Families and Children: Psychological Distress, Parenting, and Socioemotional Development. *Child Development*, 61(2), 311-346. DOI: 10.1111/j.1467-8624.1990.tb02781.x

Mendoza, R. (2009). *How economic shocks affect poor households and children*. Social and economic policy working briefs. Unicef Policy and Practice: UNICEF
Ανακτήθηκε από

http://www.unicef.org/socialpolicy/files/How_economic_shocks_affect_final.pdf

- Misailidi, P., Bonoti, F., & Savva, G. (2012). Representations of loneliness in children's drawings. *Childhood*, 19(4), 523-538. DOI: 10.1177/0907568211429626
- Mishkin, F. S. (1991). Anatomy of a financial crisis. *NBER Working Paper*, No. 3934.
- Mok, K. H., Lawler, J. & Hinsz, S. B. (2009). Economic Shocks in Education: Analysis of the 1997 Asian Financial Crisis and Lessons for Today. *Global Social Policy*, 9(1), 145-173. DOI: 10.1177/1468018109106889
- Μπαλούρδος, Δ. & Σπυροπούλου, Ν. (2011). Πορτραίτα της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης. Στο Α. Μουρίκη, Δ. Μπαλούρδος, Ο. Παπαλιού, Ν. Σπυροπούλου, Ε. Φαγαδάκη, & Ε. Φρονίμου (Επιμ.), *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2012* (σ. 157-179). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μπούρας, Γ. & Λύκουρας, Λ. (2011). Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στη ψυχική Υγεία. *Εγκέφαλος*, 48, 54-61.
- Ντολιοπούλου, Ε. (2013). Αντιλήψεις νηπίων για την οικονομική κρίση: Μια μελέτη περίπτωσης στην Ελλάδα. *Προσχολική & Σχολική Εκπαίδευση*, 1(1), 108-129. e-ISSN: 2241-7206.
- Ortiz, I., Chai, J., Cummins, M. & Vergara, G. (2010). *Prioritizing Expenditures for A Recovery for All. A Rapid Review of Public Expenditures in 126 Developing Countries*. Unicef Social and Economic Policy Working Paper. Διαθέσιμο στο SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1745469>
- Oswald, A. J. (1997). Happiness and economic performance. *The Economic Journal*, 107(445), 1815-1831. DOI: 10.1111/j.1468-0297.1997.tb00085.x

- Paxson, C. & Schady, N. (2005). Child Health and Economic Crisis in Peru. *The World bank economic review*, 19(2), 203-223. DOI: 10.1093/wber/1hi011
- Παπαϊωάννου, Γ. (29 Δεκέμβριος 2013). Η Ελλάδα που χάνεται! Ανακτήθηκε στις 31/12/13, από <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=552790>
- Παπαϊωάννου, Σ. (2012). Παιδιά και Κρίση. *Οι Νέοι Φάκελοι*. Ανακτήθηκε στις 05/01/14, από <http://folders.skai.gr/main/theme?id=348&locale=el#sthash.5wtLoKpb.dpuf>
- Παρασκευόπουλος, Ι. (1985). *Εξελικτική ψυχολογία - Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση. Σχολική ηλικία*. 3^{ος} τόμος. Αθήνα: Ιδιωτική Έκδοση.
- Parks, W., Abbott, D. & Wilkinson, A. (2009). *Protecting Pacific Island children and women during economic and food crises: A working document for advocacy, debate and guidance*. Suva: UNICEF Pacific, UNDP Pacific Centre, UNESCAP Pacific Operations Centre.
- Patel, M. (2009). Economic Crisis and Children: An Overview for East Asia and the Pacific. *Global Social Policy*, 9(1), 33-54. DOI: 10.1177/1468018109106884
- Pee, S., Brinkman, H-J., Webb, P., Godfrey, S., Darnton-Hil, I., Alderman, H., Semba, R. D., Piwoz, E. & Bloem, M. W. (2010). How to Ensure Nutrition Security in the Global Economic Crisis to Protect and Enhance Development of Young Children and Our Common Future. *The Journal of Nutrition*, 140(1), 138S-142S. DOI: 10.3945/jn.109.112151
- Πέτσας, Σ. (8 Ιανουαρίου 2009). *Παγκόσμια οικονομική κρίση: Οι αιτίες και η αντιμετώπισή της*. Ελληνικό ίδρυμα Ευρωπαϊκής & Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ). Ανακτήθηκε από blogs.eliamep.gr/petsas/pagkosmia-ikonomiki-krisi-i-eties-ke-i-antimetopisi-tis-2/#sthash.CW0fTyJA.dpuf

- Picard, D., Brechet, C. & Baldy, R. (2007). Expressive Strategies in Drawing are Related to Age and Topic. *Journal of Nonverbal Behavior*, 31(4), 243-257. DOI: 10.1007/s10919-007-0035-5.
- Picard, D. & Gauthier, C. (2012). The Development of Expressive Drawing Abilities during Childhood and into Adolescence. *Child Development Research*, Article ID 925063, 1-7. DOI:10.1155/2012/925063.
- Pinto, G., Bombi, A. S., & Cordioli, A. (1997). Similarity of Friends in Three Countries: A Study of Children's Drawings. *International Journal of Behavioural Development*, 20(3), 453-469. DOI: 10.1080/016502597385225
- Ramesh, M. (2009). Economic Crisis and its Social Impacts: Lessons from the 1997 Asian Economic Crisis. *Global Social Policy*, 9(1), 79-99. DOI: 10.1177/1468018109106886
- Richardson, D. (2010). Child and Family Policies in a Time of Economic Crisis. Policy Review. *Children & Society*, 24, 495-508. DOI:10.1111/j.1099-0860.2010.00334.x
- Robson, C. (2010). *Η Έρευνα του Πραγματικού Κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*, Β' έκδοση. Αθήνα: Gutenberg.
- Shah, C. P., Kahan, M. & Krauser, J. (1987). The health of children of low-income families (Current Review). *CMAJ*, 137, 485-490.
- Σιδηρόπουλος, Μ. Γ. (2008, Οκτώβριος 19). Τι μάθαμε από την κρίση του 1929 για τη διαχείριση της σημερινής; *Μακεδονία*. Ανακτήθηκε στις 12/11/2013, από <http://www.makthes.gr/news/opinions/26646/>
- Sigurdson, P., Berger, S. & Heymann, J. (2011). The Effects of Economic Crises on Families Caring for Children: Understanding and Reducing Long-term Conse-

quences. *Development Policy Review*, 29(5), 547-564. DOI: 10.1111/j.1467-7679.2011.00546.x

Sobolewski, J. M. & Amato, P. R. (2005). Economic Hardship in the Family of Origin and Children's Psychological Well-Being in Adulthood. *Journal of Marriage and Family*, 67(1), 141-156. DOI: 10.1111/j.0022-2445.2005.00011.x

Σταλίκας, Α. (2011). *Μέθοδοι Έρευνας στην Κλινική Ψυχολογία*. Αθήνα: Τόπος & Αναστάσιος Σταλίκας.

Stillman, S. & Thomas, D. (2008). Nutritional Status During an Economic Crisis: Evidence from Russia. *The Economic Journal*, 118(531), 1385–1417. DOI: 10.1111/j.1468-0297.2008.02174.x

Συνήγορος του Παιδιού. (2011). Ενημέρωση της Βουλής για την παιδική εργασία. *Συνήγορος του Παιδιού*. Ανακτήθηκε στις 22/10/2013, από <http://www.0-18.gr/gia-megaloy/nea/enimerosi-tis-boylis-gia-tin-paidiki-ergasia>

Συνήγορος του Παιδιού. (2011-2012). *Οι συνέπειες της κρίσης στη ζωή των μαθητών: έρευνα των εφήβων συμβούλων του Συνηγόρου του Παιδιού*. Ανακτήθηκε στις 05/12/2013, από <http://www.0-18.gr/gia-megaloy/nea/oi-synepeies-tis-krisis-sti-zoi-ton-mathiton-ereyna-ton-efibon-symboylon-toy-synigoroy-toy-paidioy>

«Συν-φροντίζω». (2012) *Στηρί-Ζωντας στην κρίση*. Ανακτήθηκε στις 10/10/13, από <http://www.connecting4caring.gr/research/active/c4c>

Suryahadi, A., Priyambada, A. & Sumarto, S. (2005). Poverty, School and Work: Children during the Economic Crisis in Indonesia. *Development and Change*, 36(2), 351-373. DOI: 10.1111/j.0012-155X.2005.00414.x

The Universal Declaration of Human Rights. Ανακτήθηκε στις 5/10/13, από <http://www.un.org/en/documents/udhr/index.shtml>

Unicef. (2009a). *A Matter of Magnitude: The Impact of the Economic Crisis on Women and Children in South Asia*. Kathmandu, Nepal: UNICEF Regional Office for South Asia.

Unicef. (2009b). *Impact of the Global Economic Crisis on Children in East Asia and the Pacific: A mid-year update on UNICEF Policy and Programme Responses*. Social Policy and Economic Analysis Section. Bangkok: UNICEF Regional Office for East Asia and the Pacific.

Unicef. (2009c). *Impact of the Economic Crisis on Children*. Conference Report. Impact of the Economic Crisis on Children. Singapore: Unicef

Unicef. (2012). *Η κατάσταση των παιδιών στην Ελλάδα 2012*. Έκθεση για λογαριασμό της Ελληνικής Εθνικής Επιτροπής Unicef. Αθήνα: Unicef.

Unicef. (2013). *Η κατάσταση των παιδιών στην Ελλάδα 2013*. Έκθεση για λογαριασμό της Ελληνική Εθνική Επιτροπή Unicef. Αθήνα: Unicef.

Wadsworth, M. E., Raviv, T., Reinhard, C., Wolff, B., Santiago, C. D. & Einhorn, L. (2008). An Indirect Effects Model of the Association Between Poverty and Child Functioning: The Role of Children's Poverty- Related Stress. *Journal of Loss and Trauma: International Perspectives on Stress & Coping*, 13(2-3), 156-185.

World Bank. (2012). *Annual Report 2012*. Washington D.C.: The World Bank.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Επιστολές

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ**

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Συμβουλευτική στην Ειδική Αγωγή, την Εκπαίδευση και την Υγεία
Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Φωτεινή Μπινιώτη**

Αγαπητέ γονέα,

με την επιστολή αυτή θα θέλαμε να σας πληροφορήσουμε για την έρευνα που επρόκειτο να υλοποιηθεί στο σχολείο, υπό την εποπτεία του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, με θέμα «Οι αντιλήψεις των παιδιών για την οικονομική κρίση». Η έρευνα θα πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο εκπόνησης της διπλωματικής (μεταπτυχιακής) εργασίας της Ακρίβου Ευαγγελίας, με επιβλέπουσα καθηγήτρια την κα Μπινιώτη Φωτεινή.

Η παραπάνω έρευνα θα περιλαμβάνει ένα ερωτηματολόγιο και ένα παιδικό σχέδιο, τα οποία θα εξασφαλίζουν την πλήρη ανωνυμία των παιδιών σας. Γίνεται προσπάθεια να διερευνήσουμε τις αντιλήψεις των μαθητών για την οικονομική κρίση. Πιο συγκεκριμένα, θα θέλαμε να μάθουμε με ποιον τρόπο το παιδί σας βιώνει την οικονομική κρίση και πώς αυτή επηρεάζει τις κοινωνικές συνθήκες, τις οικογενειακές σχέσεις, τη σχολική του επίδοση, τη συναισθηματική του ανάπτυξη, καθώς και ποιες είναι η επιπτώσεις της στη συμπεριφορά του.

Το σχολείο έχει συμφωνήσει να επιτρέψει τη διεξαγωγή της έρευνας μόνο σε μαθητές που οι γονείς τους θα δώσουν άδεια συμμετοχής των παιδιών τους στην έρευνα αυτή.

Θα σας παρακαλούσαμε λοιπόν να επιτρέψετε στα παιδιά σας να συμμετάσχουν στην έρευνα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Συμβουλευτική στην Ειδική Αγωγή, την Εκπαίδευση και την Υγεία
Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Φωτανή Μιονώτη

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ: Διερεύνηση των αντιλήψεων των μαθητών της Ε΄, ΣΤ΄ τάξης του Δημοτικού Σχολείου αναφορικά με την Οικονομική Κρίση

Αγαπητέ μαθητή/αγαπητή μαθήτριά,

σε ευχαριστούμε πολύ, τόσο για το ενδιαφέρον που δείχνεις για την έρευνά μας όσο και για τον χρόνο που μας διαθέτεις και τη διάθεσή σου για συνεργασία. Κάνουμε αυτή την έρευνα για να μάθουμε περισσότερα σχετικά με τις αντιλήψεις των μαθητών για την οικονομική κρίση. Πιο συγκεκριμένα, θα θέλαμε να μάθουμε με ποιον τρόπο αντιλαμβάνεσαι την οικονομική κρίση και πώς αυτή επηρεάζει τις κοινωνικές συνθήκες, τις οικογενειακές σου σχέσεις, τη σχολική σου επίδοση, τη συναισθηματική σου ανάπτυξη, καθώς και ποιες είναι οι επιπτώσεις της στη συμπεριφορά σου.

Η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου και ο σχεδιασμός του παιδικού σχεδίου είναι προαιρετικά και ανώνυμα, ενώ τα στοιχεία που θα συλλεχθούν αφορούν αποκλειστικά και μόνο τους επιστημονικούς σκοπούς της έρευνας. Κατανοούμε, βέβαια, ότι δεν είναι εύκολο να μιλήσεις για προσωπικά σου θέματα, αλλά χρειάζεται να γνωρίζεις ότι αυτή η έρευνα δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς τη δική σου συμβολή.

Κατά τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου να θυμάσαι ότι δεν υπάρχουν σωστές και λανθασμένες απαντήσεις, γιατί ο κάθε άνθρωπος έχει τη δική του γνώμη. Απλώς απαντάς σε όλες τις ερωτήσεις ξεκάθαρα και ειλικρινά, έτσι ώστε να βγει κάποιο αποτέλεσμα.

Σε ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία.

Με εκτίμηση,

Ευαγγελία Αθ. Ακρίβου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Ο/Η υπογράφων/ουσα κηδεμόνας του/της μαθητή/τριας .....της.....Τάξης του.....Δημοτικού Σχολείου Τρικάλων, δηλώνω υπεύθυνα ότι επιτρέπω στον/στην γιο/κόρη μου να συμμετάσχει στην έρευνα που πραγματοποιεί το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας —Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου, Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής— συμπληρώνοντας ανώνυμα το ερωτηματολόγιο, το οποίο θα του/της δοθεί, και σχεδιάζοντας ένα παιδικό σχέδιο.

Ημερομηνία: ..../..../2013

Ο – Η Δηλών

(Υπογραφή)

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΠΑΙΔΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ	Αρ. Ερωτ.:
---	-----------------------

Οι παρακάτω προτάσεις περιγράφουν πώς αντιλαμβάνονται τα παιδιά της ηλικίας σου την οικονομική κρίση. Αφού διαβάσεις την κάθε πρόταση βάλε σε κύκλο την απάντηση που ταιριάζει περισσότερο σε αυτό που πιστεύεις ότι ισχύει για σένα. Στο τέλος του ερωτηματολογίου υπάρχει μία κενή σελίδα όπου χρειάζεται να ζωγραφίσεις τι σου έρχεται στο μυαλό όταν ακούς τις λέξεις «οικονομική κρίση». Να θυμάσαι ότι δεν υπάρχουν σωστές ή λάθος απαντήσεις.

Φύλο: Αγόρι Κορίτσι

Τάξη: Ε' ΣΤ'

A. Τι νομίζεις ότι σημαίνει Οικονομική Κρίση;

B. Ποιες άλλες λέξεις έχεις ακούσει να λέγονται μαζί με την οικονομική κρίση;

1. Υπάρχουν άτομα στην οικογένειά μου που έχουν χάσει τη δουλειά τους.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

2. Δεν ζητάω πράγματα από τους γονείς μου, για να μην τους δημιουργήσω προβλήματα.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

3. Έχω ακούσει για ανθρώπους που έχουν χάσει τη δουλειά τους.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

4. Κάποιοι συμμαθητές μου δεν έχουν χρήματα για να αγοράσουν κάτι από το κυλικείο.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

5. Όλοι οι άνθρωποι μιλούν για την οικονομική κρίση.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

6. Όταν οι γονείς μου μιλούν για την οικονομική κρίση είναι στενοχωρημένοι.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

7. Οι γονείς μου συνεχίζουν να μου αγοράζουν δώρα, όπως μου αγόραζαν και πριν την οικονομική κρίση.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

8. Στο σχολείο είχαμε ελλείψεις σε υλικό, όπως σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές, μπάλες, βιβλία, μουσικά όργανα κ.ά. εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

9. Δεν μ' ενδιαφέρει όταν οι γονείς μου μιλούν για την οικονομική κρίση.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

10. Γνωρίζω οικογένειες που εξαιτίας της οικονομικής κρίσης μένουν στο ίδιο σπίτι με τον παππού και τη γιαγιά.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

11. Όταν ακούω τους γονείς μου να μιλούν για την οικονομική κρίση ανησυχώ.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

12. Γνωρίζω κάποιο παιδί που δεν συμμετείχε σε εκδρομές εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

13. Συζητώ με τους φίλους μου για την οικονομική κρίση.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

14. Το χαρτζιλίκι μου έχει μειωθεί εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

15. Τα χρήματα στην οικογένεια δεν έχουν μειωθεί εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

16. Εξαιτίας της οικονομικής κρίσης παραγγέλνουμε λιγότερες φορές έτοιμο φαγητό (απ' έξω), όπως πίτσες, γύρους, σουβλάκια κ.ά.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

17. Οι γονείς μου εργάζονται περισσότερες ώρες εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

18. Κανένας δεν μιλάει για την οικονομική κρίση.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

19. Τον τελευταίο καιρό έχω δει περισσότερους ανθρώπους να ψάχνουν στα σκουπίδια για φαγητό.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

20. Οι γονείς μου δεν μου αγοράζουν συχνά ρούχα/παπούτσια εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

21. Όταν ακούω τους γονείς μου να μιλούν για την οικονομική κρίση αισθάνομαι λύπη.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

22. Έχω σταματήσει τα φροντιστήρια εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

23. Τα προβλήματα που έχει η οικογένειά μου, εξαιτίας της οικονομική κρίσης, με δυσκολεύουν να συγκεντρωθώ στα μαθήματα.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

24. Ακούω συχνά τους γονείς μου να μιλούν για την οικονομική κρίση.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

25. Έχω ακούσει τους γονείς μου να λένε ότι δεν μπορούμε να βγαίνουμε έξω για φαγητό (διασκέδαση/ψώνια), όπως παλαιότερα, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

26. Συνεχίζω να κάνω τις δραστηριότητες (αγγλικά, αθλήματα, χορό) που έκανα και πριν την οικονομική κρίση.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

27. Οι δάσκαλοί μου μιλούν για την οικονομική κρίση.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

28. Οι συμμαθητές μου στενοχωριούνται εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

29. Θυμώνω όταν ακούω να μιλάνε για την οικονομική κρίση.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

30. Οι γονείς μου τελευταία μαλώνουν πιο συχνά, επειδή δεν έχουν χρήματα.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

31. Γνωρίζω κάποιο παιδί που σταμάτησε να πηγαίνει σχολείο, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

32. Στο σπίτι δεν είχαμε θέρμανση εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

33. Γνωρίζω κάποιους ανθρώπους που έφυγαν στο εξωτερικό για να βρουν δουλειά, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

34. Δεν θέλω να βλέπω τηλεόραση γιατί μιλούν για την οικονομική κρίση.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

35. Όταν ακούω τους γονείς μου να μιλούν για την οικονομική κρίση αισθάνομαι φόβο.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

36. Πολλοί άνθρωποι δεν έχουν χρήματα για να φροντίσουν την οικογένειά τους.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

37. Στο σχολείο δεν είχαμε θέρμανση εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

38. Υπάρχουν πράγματα που θα ήθελα να έχω, αλλά που δεν τα έχω εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

39. Το σχολείο μου χρειάζεται επισκευές, όπως στη στέγη και στους τοίχους, που δεν έγιναν, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

40. Περνάω καλύτερα με την οικονομική κρίση.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

41. Γνωρίζω οικογένειες που επέστρεψαν να μείνουν στα χωριά τους, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

42. Οι γονείς μου συζητούν να φύγουμε στο εξωτερικό, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

43. Οι συζητήσεις για την οικονομική κρίση με μπερδεύουν.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

44. Στην πόλη μου έχω δει πολλά καταστήματα να κλείνουν, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

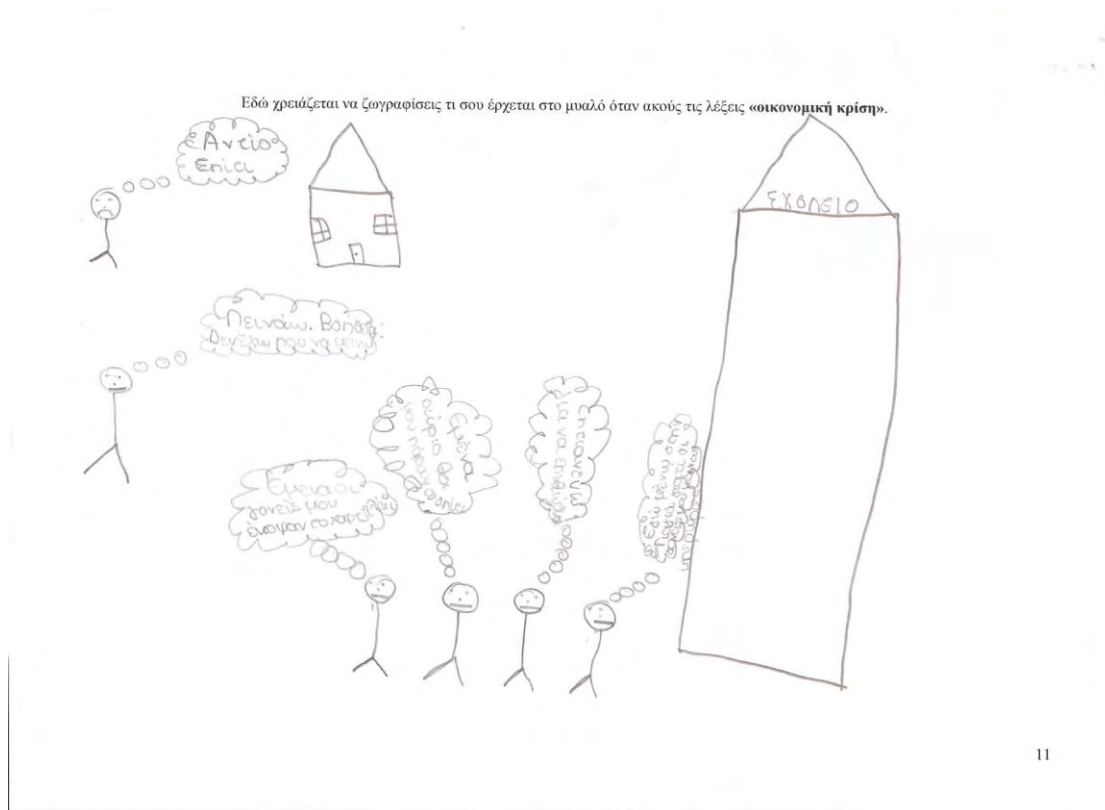
45. Στο σχολείο μου μαζέψαμε τρόφιμα και ρούχα για παιδιά που τα έχουν ανάγκη.

Δεν μου ταιριάζει καθόλου	Μάλλον δεν μου ταιριάζει	Μάλλον μου ταιριάζει	Μου ταιριάζει απόλυτα
1	2	3	4

Εδώ χρειάζεται να ζωγραφίσεις τι σου έρχεται στο μυαλό όταν ακούς τις λέξεις «**οικονομική κρίση**».

Ενδεικτικά σχέδια παιδιών

Εδώ χρειάζεται να ζωγραφίσεις τι σου έρχεται στο μυαλό όταν ακούς τις λέξεις «οικονομική κρίση».

11

Εδώ χρειάζεται να ζωγραφίσεις τι σου έρχεται στο μυαλό όταν ακούς τις λέξεις «οικονομική κρίση».

Αρρωστοί που αναγκάζονται να ερμείνευαν
Ζει ψουν και παιδιά τους για οικονομικούς λόγους.

11

Εδώ χρειάζεται να ζωγραφίσεις τι σου έρχεται στο μυαλό όταν ακούς τις λέξεις «οικονομική κρίση».

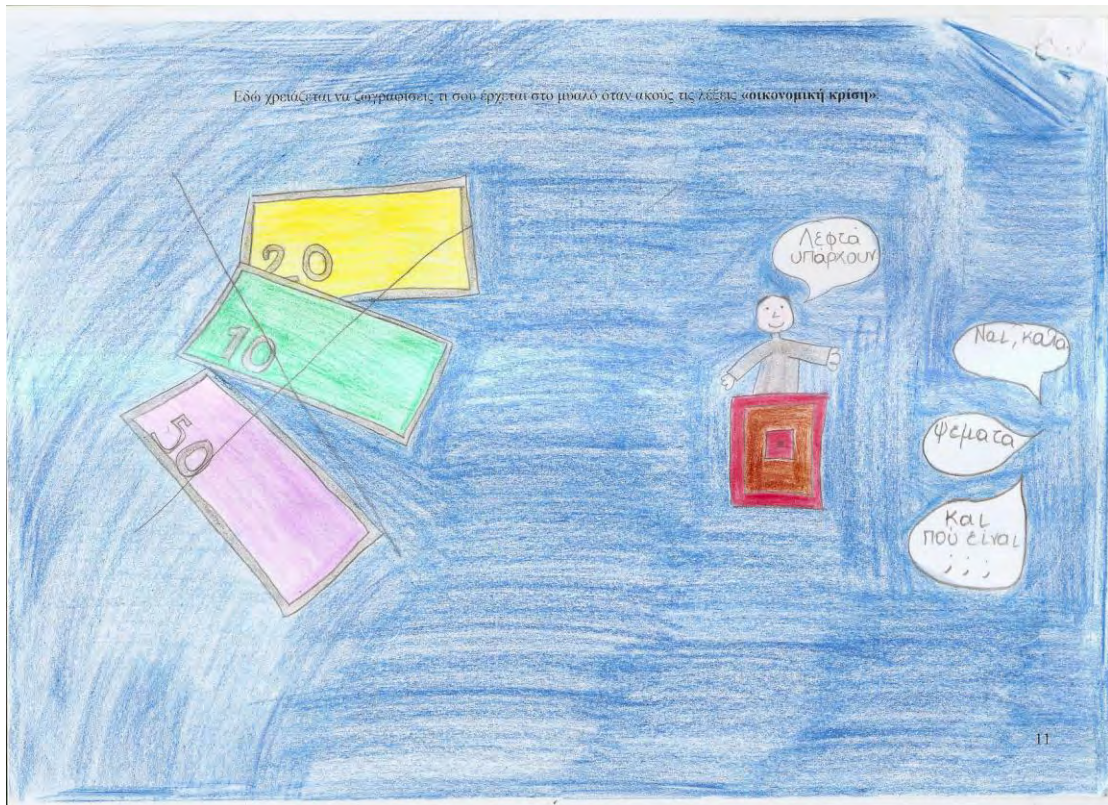
ΤΟ ΝΤΟΜΙΝΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

51

11

Εδώ χρειάζεται να ζωγραφίσεις τι σου έρχεται στο μυαλό όταν ακούς τις λέξεις «οικονομική κρίση».

11

Εδώ χρειάζεται να ζωγραφίσεις τι σου έρχεται στο μυαλό όταν ακούς τις λέξεις «οικονομική κρίση».

Εδώ χρειάζεται να ζωγραφίσεις τι σου έρχεται στο μυαλό όταν ακούς τις λέξεις «οικονομική κρίση».

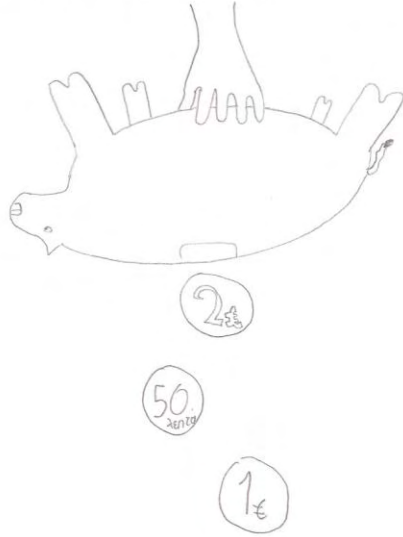
11

Εδώ χρειάζεται να ζωγραφίσεις τι σου έρχεται στο μυαλό όταν ακούς τις λέξεις «οικονομική κρίση».

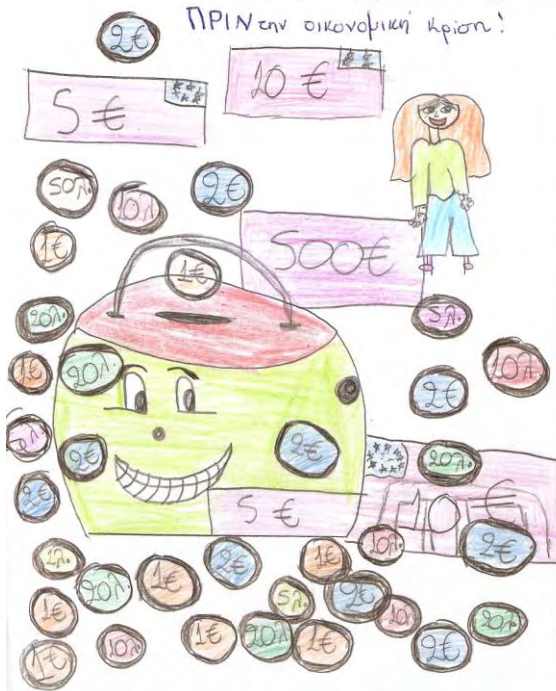
11

Εδώ χρειάζεται να ζωγραφίσεις τι σου έρχεται στο μυαλό όταν ακούς τις λέξεις «οικονομική κρίση».

11

Εδώ χρειάζεται να ζωγραφίσεις τι σου έρχεται στο μυαλό όταν ακούς τις λέξεις «οικονομική κρίση».

Μετά την οικονομική κρίση

11

Εδώ χρειάζεται να ζωγραφίσεις τι σου έρχεται στο μυαλό όταν ακούς τις λέξεις «οικονομική κρίση».

ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ

